

Міністерство освіти і науки України

Ніжинський державний університет імені Миколи Гогол

Факультету психології та соціальної роботи

Кафедри дошкільної освіти

01 Освіта

012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

на тему:

***ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ
КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У СТАРШИХ
ДОШКІЛЬНИКІВ З ДОРΟΣЛИМИ ТА
ОДНОЛІТКАМИ***

Студентки 6 курсу, групи ДОз-61

Михайленко Наталії Сергіївни

Науковий керівник:

Пихтіна Ніна Порфиріївна, кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензенти:

Турчин Т.М., докт. пед. наук, професор

Машовець М.А., канд. пед. наук,

доцент Педагогічного інституту

київського університету ім. Б. Грінченка

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

(посада) (підпис) (дата) (ініціали та прізвище)

Ніжин - 2019 рік

Анотація

Проблема «Педагогічні умови формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками» досліджувалася на теоретичному та емпіричному рівнях.

На теоретичному рівні ми здійснили теоретичне обґрунтування проблеми ФОРМУВАННЯ ОСНОВ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДОРΟΣЛИМИ ТА ОДНОЛІТКАМИ. В межах цього ми окреслили й охарактеризували сутність поняття «культура спілкування»; Проаналізували проблему формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими й однолітками у психолого-педагогічній літературі.

Для розв'язання емпіричних завдань дослідження, нами розроблена програма й методика констатувального, формувального й контрольного етапів педагогічного експерименту з вивчення педагогічних умов формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками.

Ключові слова: педагогічні умови, культура спілкування;

Annotation

A problem is the "Pedagogical terms of forming of bases of culture of intercourse for senior preschool children with adults and persons of the same age" investigated on theoretical and empiric levels.

At theoretical level we carried out the theoretical ground of problem of FORMING OF BASES OF CULTURE OF COMMONUNICATION FOR CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE With ADULTS AND PERSONS OF THE SAME AGE.

Within the limits of it we outlined and described essence of concept "culture of intercourse"; Analysed the problem of forming of bases of culture of communication for senior preschool children with adults and person of the same age in psychology-pedagogical literature.

For the decision of empiric tasks of research, by us the worked out program and methodology of certify, forming and control stages of pedagogical experiment from the study of pedagogical terms of forming of bases of culture of intercourse for senior preschool children with adults and persons of the same age.

Keywords: pedagogical terms; culture of intercourse;

ЗМІСТ

ВСТУП	
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДОРΟΣЛИМИ ТА ОДНОЛІТКАМИ	
1.1. Сутнісно-змістова характеристика поняття «культура спілкування».....	
1.2. Формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими й однолітками як психолого-педагогічна проблема.....	
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	
РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНОСТІ ОСНОВ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
2.1. Критерії і показники сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку з дорослими й однолітками	
2.2. Характеристика рівнів сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку	
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ	
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА СИСТЕМА РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ОСНОВ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	
3.1. Характеристика педагогічних умов формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими й однолітками.....	
3.2. Перевірка ефективності педагогічних умов формування основ	

культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку у ЗДО

3.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи....

Висновки до третього розділу.....

ВИСНОВКИ.....

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність теми. Серед чинників розвитку особистості провідне місце належить спілкуванню, оскільки саме воно є об'єктивною необхідністю існування суспільства і людини в ньому. Спілкування є специфічним способом відносин і буття людини, передбачає обмін інформацією, реалізацію соціально-психологічних контактів, вибір адекватних конкретній ситуації способів впливу на співрозмовника, відповідної реакції на його слова, дії, тощо.

Успішність реалізації покладених на спілкування завдань і функцій значною мірою зумовлюється рівнем сформованості культури.

На важливості спілкування для формування і розвитку дітей старшого дошкільного віку наголошується в законах України „Про дошкільну освіту” , Концепції розвитку дошкільної освіти на 2010 – 2016 рр., Базовому компоненті дошкільної освіти, та інших нормативних документах.

Проблемі спілкування, визначенню його найважливіших характеристик, трактуванню категорії „культура спілкування” присвятили свої праці О. Бодальов «Психология общения», О. Кульчицька «Родителям о воспитании культуры детей», А. Мудрик «Социализация человека», С. Петеріна «Воспитание культуры поведения у детей дошкольного возраста», Л. Петровська «Компетентность в общении», Хміль «Ділове спілкування» та інші.

Особливим періодом, що створює сприятливі можливості для формування комунікативної культури спілкування зростаючої особистості, є старший дошкільний вік, тобто час переходу від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку. У цей час спілкування постає основним засобом обміну інтелектуальними і моральними цінностями між дітьми, найбільш природного, невимушеного налагодження міжособистісних відносин, важливим джерелом розвитку емоційної сфери, орієнтиром для самооцінки і

самовираження. Підтвердження цієї думки знаходимо у працях М. Лісіної «Проблеми онтогенеза спілкування», О. Смирнової «Особливості спілкування з дошкільниками» та інших. Зазначаючи, що протягом періоду переходу від старшого дошкільного віку до молодшого шкільного віку в дітей формуються позаситуативно-особистісна форма спілкування з дорослими та однолітками, більшого усвідомлення набувають уявлення про етичні стереотипи міжособистісної взаємодії, спостерігається активне прагнення до її реалізації у відносинах з іншими.

З огляду на багатоаспектність проблеми формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку, потребує додаткового поглибленого вивчення, що на нашу думку допоможе усунути існуючі *суперечності* між:

- об'єктивною суспільною та особистісною важливістю формування культури спілкування у старших дошкільників і браком науково обґрунтованих стратегій реалізації цього процесу;

- широкими можливостями ЗДО для формування культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку та недостатньою увагою до цього питання з боку вихователів;

- необхідністю проведення систематичної цілеспрямованої виховної роботи з дітьми старшого дошкільного віку щодо формування у них основ культури спілкування та відсутністю відповідного змістового й організаційно-методичного забезпечення для педагогічних працівників ЗДО.

Актуальність й необхідність у подальшому дослідженні означеної проблеми, її теоретична і практична значущість, виявлені суперечності зумовили вибір теми магістерського дослідження – **«Педагогічні умови формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками»**.

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, теоретично, практично вивчити й експериментально

перевірити педагогічні умови формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками, відбуватиметься ефективніше за таких педагогічних умов: підготовки вихователів дошкільної ланки до формування у дітей основ культури спілкування, застосування у відносинах з дітьми діалогічного стилю спілкування; підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників формування основ культури спілкування; формування у дітей уявлення про місце спілкування в житті людини, важливість культурної поведінки під час спілкування з оточенням;

Відповідно до мети і гіпотези було визначено **задачі дослідження**:

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми у психолого-педагогічній літературі.

2. Уточнити сутність поняття „культура спілкування” та розкрити його зміст стосовно дітей старшого дошкільного віку.

3. Визначити структурні компоненти культури спілкування, критерії, показники та виявити рівні сформованості основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими й однолітками.

4. Обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність педагогічних умов формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими й однолітками.

Об’єкт дослідження – формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками.

Для вирішення визначених завдань використовувався комплекс взаємопов’язаних **методів дослідження**:

– *теоретичних* – аналіз психолого-педагогічної літератури для визначення об’єкта, предмета, мети та завдань дослідження, уточнення

сутності поняття „основи культури спілкування”; синтез, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних та емпіричних даних для розроблення основних підходів до організації виховної роботи з дітьми старшого дошкільного віку в умовах ЗДО щодо формування основ культури спілкування, обґрунтування педагогічних умов формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками;

– *емпіричні* – діагностування (опитування, анкетування, бесіди, пряме та опосередковане спостереження, розв’язання проблемних ситуацій), педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний етапи) для виявлення рівнів сформованості у дітей старшого дошкільного віку основ культури спілкування, доведення доцільності розроблених педагогічних умов формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку в умовах ЗДО.

– *статистичні* – математичного обчислення для оцінювання стану досліджуваної проблеми та експериментального підтвердження ефективності створених педагогічних умов формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку в умовах ЗДО.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

– *теоретично обґрунтовано і практично вивчено й перевірено ефективність* педагогічних умов формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками (підготовка вихователів дошкільної ланки до формування у дітей основ культури спілкування, застосування у відносинах з дітьми діалогічного стилю спілкування; розширення і поглиблення їхніх знань, цінностей і комунікативних умінь ; підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку); визначено структурні компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий), критерії (знання та уявлення дітей про етичні норми, правила, яких треба дотримуватися під час спілкування в різних ситуаціях; емоційне ставлення дітей до спілкування з іншими людьми; вміння дотримуватися

етичних норм, виражати адекватне емоційне ставлення до них і до самого процесу спілкування), показники і рівні (високий, середній, низький) сформованості основ культури спілкування дітей старшого дошкільного віку;

уточнено сутність поняття „культура спілкування” як складного особистісного утворення, що охоплює знання етичних норм і правил міжособистісної взаємодії та спілкування, позитивне емоційне ставлення до цих процесів і вміння їх самостійно конструктивно реалізовувати;

подальшого розвитку набули зміст, форми і методи виховання старших дошкільників в умовах ЗДО, зокрема щодо формування основ культури спілкування.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні та впровадженні методики педагогічного діагностування сформованості основ культури спілкування дітей старшого дошкільного віку; змісту, форм і методів організації та здійснення освітнього процесу в ЗДО, спрямованого на формування у дошкільників основ культури спілкування (програми „Формування основ культури спілкування у старших дошкільників”), програми підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку.

Апробація результатів магістерської роботи. Основні положення й результати дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня: Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет конференції «*Дошкільна освіта: актуальні проблеми та перспективи розвитку*» (Ніжин, 2018).

Публікації. Основні положення й результати дослідження викладено у двох статтях: «*До проблеми формування основ культури спілкування дітей 5 – 7 років*» та «*До проблеми характеристики педагогічних умов формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими й однолітками*».

Структура та обсяг магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (57 найменувань), 9 додатків. Загальний обсяг роботи – 97 сторінок, із них 79

сторінок основного тесту. Робота містить 8 таблиць.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДОРОСЛИМИ ТА ОДНОЛІТКАМИ.

1.1. Сутність поняття „культура спілкування”

Сутність поняття „культура спілкування” є складним за своєю структурою. Підтвердженням цього є інтерес, який виявляють до його вивчення і трактування представники різних галузей знань. Щоб краще зрозуміти сутність і зміст поняття «культури спілкування», спробуємо розкрити зміст інших близьких понять, таких як „культура” та „культура спілкування”.

Культуру (від лат. *cultura* – обробляння, виховання, розвиток) – як рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у типах та формах організації життя та діяльності людей, в їхніх стосунках, а також у матеріальних і духовних цінностях, створених ними; джерело знань про природу, суспільні способи діяльності, емоційно-вольове й ціннісне ставлення людини до оточуючих, до праці, до спілкування тощо [23, с. 68].

О. Даниленко визначає *культуру*, як специфічно людський спосіб діяльності, який охоплює все, що не виникає саме по собі, не дається природою, а є продуктом праці, цілеспрямованої людської діяльності [18, с. 11]. У діяльності людина поступово оволодіває культурою суспільства, та здобуває таким чином особистісну культуру, що забезпечує її „вростання” в соціопростір, активну взаємодію з ним і в ньому [29, с. 3].

Тож можна стверджувати, що культура – це сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які показують історично досягнутий рівень розвитку суспільства та розвитку людини в цьому

сціопросторі, показуючи це через результати продуктивної діяльності людини. Як радить С. Гончаренко розглядати поняття «культура» у вузькому розумінні і визначає її як сферу духовного життя суспільства, яка охоплює першзавсе систему виховання, освіти, духовної творчості, а також установи та організації, що забезпечують їх функціонування[17, с. 182].

За визначенням О. Никонової культура – це система цінностей, життєвих уявлень, зразків поведінки, норм, сукупність способів і прийомів людської діяльності, які об'єктивовані в предметних, матеріальних носіях, що передаються наступним поколінням [37].

Також під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності.

М. Бахтін описує, культуру, як феномен, що здатний існувати лише на межі між різними суб'єктами, в просторі актуального діалогу й спілкування між ними [9].

Сутність поняття «культура спілкування» спробував визначити А. Моль. Він стверджував, що саме поняття „культура мовного спілкування” дає можливість відкриття засобів оптимізації комунікації, оскільки передбачає знання співрозмовниками „мовних стратегій” чи „стратегій спілкування” [34]. Культура спілкування також охоплює такий компонент, як культура мислення, яка сприяє адекватній орієнтації суб'єкта мовлення у заданих умовах спілкування і, крім цього, дає йому змогу використовувати закони правильного мислення (закони логіки) для досягнення цілей комунікації.

Ф. Хміль вважає, що культурою спілкування можна оволодіти, її можна виховувати та вдосконалювати, та є складовою загальної культури людини. Від культури спілкування залежить результативність відносин між людьми, тому знання і дотримання її основних положень необхідні для проведення будь-яких форм спілкування [56, с. 31].

О. Кульчицька проводить паралель між поняттями культура спілкування та культура поведінки, зазначаючи, що культура поведінки

„набуває свого зовнішнього прояву у спілкуванні з іншими людьми” [28, с. 6].

Поділяючи вище зазначену наукову позицію О. Даниленко розглядала культуру спілкування в якості складової культури поведінки, яка не може існувати поза культурою спілкування. Вона стверджувала, що на культуру спілкування впливають два фактори – об’єктивна ситуація і культурна традиція, яку вони наслідують. Таке розуміння цього процесу стало передумовою визначення культури спілкування як відображення процесів розвитку суспільства і показник духовного розвитку особистості. Це означає, що культура спілкування також спричинює певний вплив на суспільні процеси і людські відносини [19, с. 3], і є продуктом певної поведінки, яка впливає на спілкування між людьми [19, с. 11]. І ця поведінка інтерпритується як культура поведінки.

На її думку людина виявляє культуру спілкування зазвичай тоді, коли її поведінка з іншими людьми відповідає нашому уявленню про порядну, добру, правильну поведінку [19, с. 7]. Крім того, практичне оволодіння культурою спілкування передбачає формування певних рис особистості – комунікативних здібностей [19, с. 4]. До внутрішнього змісту культури спілкування науковець відносить:

- знання про основні закономірності процесу спілкування, які включають знання конкретних норм і правил, що регулюють спілкування між людьми, зокрема, етикет;

- уміння аналізувати хід і результат спілкування з погляду його морального наповнення і ділової ефективності;

- розуміння механізмів взаємодії людей [19, с. 4].

Науковці вважають що до складу культури спілкування входять: культура мислення, культура мови і мовлення, причому останні – її важливими складовими.

Для ефективної взаємодії людини в суспільстві необхідно вільно володіти мовою, контактувати з іншими людьми та розуміти один одного

[43, с. 14–17]. Людина живе в об'єктивному світі, де важливим засобом вираження є мова. Тому не можна вважати, що людина пристосовується до дійсності без участі мови. За оцінкою Н. Асмолова на основі мовних норм конкретної групи, людиною несвідомо будується «реальний світ». Мовні норми нашого суспільства зумовлюють певний вибір інтерпретації, тому ми бачимо і чуємо та сприймаємо дійсність саме так, а не інакше. [6, с. 145].

Н. Формановська вважає, що мова є для людини засобом передачі думок, ідей, почуттів і для відправника, і для одержувача інформації. Вона виражає і передає не лише думки, а й почуття, волю, стани свідомості, естетичні потенції особистості, умови спілкування [55, с. 36]. Проте психологи вважають, що роль слова для того, хто говорить, і для того, хто слухає, не є однаковою. Слово саме по собі не несе в собі думку, а є лише її „відбитком” [47, с. 73]. Потрібно володіти вмінням говорити, що передбачає не лише здатність точно формулювати свої думки та висловлювати їх доступною для співрозмовника мовою, а й уміння орієнтуватися у процесі спілкування на співрозмовника. Тому, що при донесенні своєї думки до співрозмовника орієнтація на самого себе не дає змоги повною мірою донести свою думку. [49, с. 48], а отже, не забезпечує повноцінного спілкування.

За визначенням Н. Формановської культура мовлення – це усвідомлена мовленнєва діяльність зі створення правильного доцільного етично-коректного мовлення у заданих умовах спілкування [55, с. 17]; Л. Петровська до змісту поняття культура мовлення включає дотримання прийнятих у суспільстві, вироблених і схвалених фахівцями (кодифікованих) правил використання мови [41, с. 112]. За оцінкою П. Клубкова культура мовлення передбачає дотримання в мовленні усталених у суспільстві норм: літературної мови (правильність вимовляння, формотворення, побудови речень, вживання слів в їх прийнятому значенні і прийнятому поєднанні); норм мовленнєвої поведінки, етикету (вітатися, прощатися, вибачатися, бути ввічливим, не принижувати, бути тактовним, комунікативні та етичні норми);

норм, пов'язаних з умінням досягати найбільшої ефективності свого мовлення (риторична грамотність); норм, пов'язаних з умінням переключатися з однієї форми спілкування на іншу, враховувати те, кому адресоване мовлення, і хто при цьому присутній, за яких умов, в якій ситуації і з якою метою використовується мовлення (стильові та стилістичні норми) [22, с. 85].

М. Лісіна вважає, що дитина, маючи потребу в культурі спілкування, охоче вступає у взаємодію з людьми навколо себе, намагається привернути їхню увагу до себе, з'ясувати, як вони відносяться до неї, як оцінюють її дії і вчинки. Природне сприйняття дітьми прикладу оточуючих забезпечується потребою у спілкуванні, готовністю змінювати свою діяльність згідно з запропонованими оточенням. Маючи виражену потребу у спілкуванні діти виявляють активність, контактність. І, навпаки, недостатньо виражена потреба у спілкуванні зумовлює замкненість, пасивність [30].

Згідно до визначення сутності культури спілкування, запропоноване О. Ніконовою [37], яка розглядає її як поліструктурне утворення, що містить *три основні компоненти*: нормативно-ціннісний (моральний), когнітивний (пізнавальний) і поведінковий. Зміст кожного з названих компонентів охоплює:

– *моральний компонент*: гуманне ставлення до партнера із спілкування, перцептивну культуру, настановлення на єдність слова і діла;

– *когнітивний компонент*: розуміння сутності і функцій спілкування, еталоні уявлення про культуру спілкування, знання етикетних норм, критеріїв оцінювання власного спілкування та спілкування інших людей;

– *поведінковий компонент*: володіння комунікативними засобами, формами, дотримання етикетних норм та інших правил спілкування.

Виходячи з цього, О. Ніконова формування культури спілкування розглядає, як процес цілеспрямованого створення умов для повноцінного розвитку [37].

На думку Л. Черевко, основою культури спілкування є гуманне ставлення до людини, що виявляється завдяки таким якостям, як відвертість, довіра, дружелюбність, ввічливість і тактовність. Та визначається умінням „зрозуміти почуття і настрої оточуючих, поставити себе на їхнє місце, уявити, яку емоційну реакцію викликають в інших наші вчинки і слова” [57, с. 68].

Культура спілкування має зворотній зв'язок, завдяки дії якого, на думку Л. Петровської, індивід завдяки одержаному в ході взаємодії з іншими людьми результату, може коригувати свою наступну поведінку, замінюючи використані способи впливу новими, які видаються більш ефективними” [42, с. 24].

Крім зворотного зв'язку, науковці визначають здібність необхідну для культури спілкування таку, як *передбачення*. Кожній людині для вироблення плану поведінки під час спілкування необхідно постійно отримувати інформацію про всіх учасників процесу спілкування. Передбачаючи поведінку іншої людини дає можливість пристосовуватися до неї, виробляти подальшу стратегію спілкування та досягати згоди [47, с. 90].

Готовність до емпатії свідчить про сформованість у людини культури спілкування. Тобто здатності емоційно відгукуватися на переживання інших людей, розуміти їхні переживання, думки, почуття. Емпатія проявляється у співпереживанні іншій людині, і виявляється у дітей у формі співчуття. [35, с. 239].

На думку Є. Ільїна емпатія займає важливе місце в культурі спілкування, та в сприйнятті людьми один одного, у встановленні взаєморозуміння [21, с. 366].

Таким чином, проаналізувавши та узагальнивши погляди науковців на сутність поняття «культура спілкування», її основні складові та способи прояву, ми з'ясували, що під культурою спілкування розуміють складне особистісне утворення, що охоплює знання етичних норм і правил

міжособистісної взаємодії та спілкування, позитивне емоційне ставлення до цих процесів і вміння самостійно й конструктивно їх реалізовувати.

З-поміж якостей і властивостей особистості, які уособлюють внутрішній зміст культури спілкування, науковці виділяють ті, які становлять основу культури спілкування людини, а саме: ввічливість, вміння володіти емоціями та адекватно реагувати на емоційні стани іншого, вміння не лише слухати, а й чути співрозмовника, доброзичливість, товарицькість.

1.2 Формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими та однолітками як психолого – педагогічна проблема

Сучасні виховні теорії активно презентують наукову позицію про те, що з-поміж чинників розвитку особистості центральне місце посідає спілкування. Потребу в спілкуванні людина відчуває з перших днів свого життя.

Згідно діяльнісного підходу Л.С. Виготського завдяки спілкуванню – комунікації, інтеракції, перцепції стосовно „іншого” – у людини відбувається формування ставлення до себе і формуються установки на самоперетворення, що компенсує дискомфорт від ставлення „іншого”, яке не задовольняє особистість. Спілкування охоплює всю усвідомлювану людьми гаму стосунків, які виражаються в їх взаємодії, сприяють взаємозбагаченню [15].

Стає найбільш поширеним розуміння спілкування, яке відображає позицію про те, що діяльність „породжує” спілкування і розглядається як активні дії, за допомогою яких людина прагне передати оточуючим і отримати від них певну інформацію, налагодити один з одним потрібні емоційно-забарвлені стосунки, узгодити свої дії з діями тих хто поруч, задовольнити власні матеріальні і духовні потреби, що зумовлено потребами в спільній діяльності (Б. Ананьєв, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн) [3, с. 138].

Б. Ананьєв, розглядаючи спілкування в змісті головних діяльностей, які визначають розвиток психічного світу людини, подає основні його характеристики з погляду співвідношення суспільного та індивідуального.

Крім вербальних і невербальних засобів спілкування Б. Ананьєв виокремлює в складових спілкування як психологічного процесу, його внутрішній бік – пізнання учасниками спілкування один одного, міжособистісні відносини, перетворення внутрішнього світу тих, хто бере участь у спілкуванні, саморегуляцію вчинків людини з урахуванням отриманого досвіду – й наголошує на постійному зв'язку між цими частковими щодо спілкування процесами.

Тож, можна стверджувати, що Б. Ананьєв розглядає спілкування як один із головних видів діяльності людини, роз'ясняє його як своєрідне поєднання суспільного та індивідуального в соціопросторі людей, виявляє і характеризує основні напрями впливу спілкування на формування внутрішнього світу особистості.

Для ефективного спілкуватися, за оцінкою О. Бодальова, людина повинна володіти низкою характеристик, які стосуються всіх пізнавальних процесів:

- увагою (достатньо великий обсяг уваги, вміння її розподіляти, висока стійкість уваги);

- сприйняттям (важливою якістю сприйняття, яка є необхідною для спілкування, є спостережливість – здатність фіксувати найдрібніші зміни в поведінці людей, робити висновки щодо цих змін, визначати особливості поведінки та за допомогою всього цього бачити суттєве в особистості);

- пам'яттю (пам'ятати імена, обличчя, інтереси та вподобання, сильні та слабкі сторони свого співрозмовника);

- мисленням (здатність аналізувати вчинки інших і бачити за ними мотиви, які визначають поведінку в різних ситуаціях);

- увагою (вміння ставити себе на місце іншого і дивитися на все його очима) [14, с. 98–105].

Досліджуючи різні аспекти спілкування, у психолого-педагогічній літературі, помітне місце відводиться розкриттю сутності мотивів спілкування та виявленню особливостей їх розвитку. Л.Рузька визначає мотиви спілкування – як „ якості партнера, які, виявляючись у його процесі, задовольняють потребу у спілкуванні” [48, с. 99]. Оскільки потреба в спілкуванні нерозривно пов’язана з мотивами, то для їх розуміння необхідно розкрити зміст потреби. Найбільш повне уявлення про зміст потреби дають продукти спілкування, які відповідно до концепції М. Лісіної, є образами, що складаються в індивіда про самого себе та про іншу людину.

Дивлячись на зібраний дослідниками матеріал та його теоретичне узагальнення, можна вести мову про фундаментальне значення процесів спілкування (охоплюючи їхні форми та організацію) для всього розвитку людської цивілізації і культури, а також для кожної окремої особистості [33, с. 310].

Дошкільний вік є найважливішим та найбільш сприятливим віковим періодом для формування у дитини вмінь і навичок спілкування та його культури. У психолого-педагогічній літературі дошкільне дитинство теоретично і експериментально обґрунтоване як період становлення особистості, коли формуються основи характеру, ставлення до навколишнього світу, людей, до себе, засвоюються моральні норми поведінки, важливі для особистісного розвитку дитини. Надзвичайно гнучка психіка (Л. Виготський, С. Рубінштейн), висока емоційна чутливість, яка сприяє розвитку моральних почуттів (О. Запорожець), новоутворення у вигляді усвідомлених мотивів (О. Леонтєв), поява етичних інстанцій (Д. Ельконін) роблять дошкільний вік найбільш сприятливим для формування моральних основ особистості, в тому числі й для формування основ культури спілкування [16, с. 208].

Інші дослідники також наголошують на важливості дошкільного дитинства як періоду початкового становлення особистості. Так, згідно з поглядами О. Кононко, саме в цей віковий період у дитини закладаються

основи активного ставлення до навколишнього середовища, до інших людей та до самої себе, відбувається засвоєння відповідних норм поведінки, формуються основи характеру, розвивається самостійність, яка після п'яти років набуває форми все більш послідовної й стійкої тенденції [24, с. 12–24]. Якість та розквіт яких припадає саме на дошкільне дитинство. Це, на думку Л. Кормиліцина, насамперед образні форми пізнання довкілля, засвоєння суспільно вироблених образних засобів (сенсорних еталонів, наочних моделей), які допомагають дитині фіксувати здобутий досвід і використовувати його для розв'язання нових життєвих задач; а також прихильність до людей, моральні почуття, які зв'язують дитину з іншими людьми [27, с. 3–8].

Базовим компонентом дошкільної освіти визначено завдання, які стосуються формування основ культури спілкування це : формування у дітей умінь поводитися в межах дозволеної мовленнєвої поведінки, комплексне застосування мовних і немовних засобів з метою комунікації, оволодіння культурою діалогу, вміннями адекватно реагувати на вчинки і слова інших, дотримуватися правил хорошого тону, співпереживати іншим. [8].

Освітня лінія „Особистість дитини” передбачає: формування позитивного образу „Я”, створення бази особистісної культури дитини, її активної життєдіяльності. На кінець дошкільного періоду життя в дитини мають бути сформовані базові якості особистості: довільна регуляція власної поведінки, вміння орієнтуватись у світі людських взаємин, самостійність і відповідальність, креативність, ініціативність, свобода поведінки і безпечність, самосвідомість, самоставлення, самооцінка [12, с. 52].

Зміст освітньої лінії „Дитина в соціумі” передбачає формування у дітей навичок соціально прийнятної поведінки, вміння орієнтуватись у світі людських відносин, готовності співпереживати та співчувати іншим [12, с. 52].

Освітня лінія „Мовлення дитини” передбачає засвоєння дитиною культури мовлення та спілкування, елементарних правил користування

мовою у різних життєвих ситуаціях, сформованості усіх видів мовленнєвої компетенції [12, с. 53].

Науковці вважають, що передумови для формування в старших дошкільників основ культури спілкування є такі психологічні особливості:

- соціальна потреба дошкільників у спілкуванні;
- орієнтація на дорослого як джерело моральних прикладів і на оцінку однолітків як на умову доброго ставлення з їхнього боку;
- інтерес до моральних норм, який розвивається, усвідомлення їх як регуляторів відносин у спільній діяльності, емоційно-позитивне ставлення до їх засвоєння;
- здатність, яка розвивається, до свідомого підкорення особистих мотивів суспільним;
- емоційна чутливість [16, с. 213].

Р. Довмат вважає що, у старшому дошкільному віці дитина здатна усвідомлювати моральний зміст своєї поведінки. У неї виникають внутрішні моральні потреби – поводитися згідно з моральними нормами не тому, що цього вимагають дорослі (батьки, вихователі), а тому, що це приємно для себе та інших. На її думку, дошкільне дитинство є початковим періодом становлення особистості, коли формуються основи її характеру, ставлення до навколишнього світу, людей, до самої себе, засвоюються норми поведінки, важливі для особистісного розвитку якості психіки, в той же час відбувається накопичення практичного досвіду безпосередньої взаємодії з соціальним оточенням. Формування особистості передбачає становлення певної системи життєвих цінностей людини. [20].

За оцінкою Т. Поніманської, саме в цей віковий проміжок часу в дітей формуються початкові уявлення про суспільні норми моралі, які регулюють ставлення до інших людей, їхньої діяльності та до самих себе, відбувається перетворення цих норм на засоби самостійної регуляції поведінки та побудови взаємин з тими, хто поряд. У дошкільному віці формуються основи соціально-комунікативної компетенції дитини: вміння розуміти настрій,

потреби і поведінку іншої людини; вміння орієнтуватися в світі людей (рідні, близькі, знайомі, незнайомі люди, люди різної статі, віку, роду занять та ін.); вміння поважати людей, допомагати їм, турбуватися про них, обирати відповідні ситуації спілкування та спільної діяльності; вміння орієнтуватися у ситуації спілкування та взаємодії; вміння не заважати своєю поведінкою іншим, уміння стримувати себе і повідомляти про свої потреби у прийнятній формі. [46, с. 3–5].

О. Кононко вважає що, малі діти насамперед емоційні за своєю природою: у своїх вчинках вони керується не стільки засвоєними поняттями та правилами, скільки чуттєвими враженнями. Емоції – це своєрідний місток між внутрішнім світом малюка і людським оточенням. Саме у дошкільному дитинстві формуються внутрішні етичні інстанції, створюється світ переживань, образних думок, вищих почуттів, творчої уяви [25, с. 4–5]. За оцінкою Т. Поніманської, завдяки віковим особливостям цього вікового періоду – емоційній чутливості дітей, допитливості, здатності до наслідування, вразливості – створюються сприятливі умови для формування особистості як суб'єкта моральних стосунків. Це актуалізує необхідність прищеплення дошкільнятам культури людських взаємин, виховання в них взаємоповаги у спілкуванні та спільній діяльності, вироблення вміння дотримуватися простих норм співжиття, керуватися соціально значущими вартостями [46, с. 3–5].

Аналізуючи наукові джерела можна стверджувати, що оволодіння дітьми перших семи років мовленням як засобом спілкування, відбувається протягом трьох етапів.

На першому етапі дитина ще не розуміє мовлення оточуючих і не вміє розмовляти. Це довербальний етап. На другому етапі відбувається перехід від повної відсутності мовлення до його появи. Дитина починає розуміти найпростіші висловлювання дорослих і вимовляє свої перші активні слова. Це – етап виникнення мовлення. Третій етап охоплює час до семи років, коли дитина оволодіває мовленням і все досконаліше й різноманітніше

використовує його для спілкування з оточуючими дорослими. Це – етап розвитку мовного спілкування [39, с. 9].

На кожному з цих етапів процеси становлення і розвитку мовлення зазнають впливу різноманітних факторів. Деякі автори, наприклад М. Кольцова, вважають, що першосигнальні умовні рефлекси значною мірою визначають характер другосигнальних зв'язків, які лежать в основі перших слів. У рамках цієї ж теорії стверджується значущість узагальнень на основі ознак, що сприймаються чуттєво, для формування змісту перших словесно позначених абстракцій. Безумовно, названі фактори відіграють роль умов, необхідних для виникнення і функціонування мовлення. Однак лише когнітивних факторів недостатньо для того, щоб дитина навчилася розмовляти й оволоділа мовленням, була здатною використовувати вербалізацію у процесі взаємодії з іншими людьми[26].

За оцінкою А. Богуш, у дитини до 7 років змінюється чотири форми спілкування з дорослим, а саме: емоційна, ситуативно-особистісна (1 рік життя); ситуативно-ділова (ранній вік); позаситуативного пізнавального спілкування (молодший і середній дошкільний вік); позаситуативно-особистісна (старший дошкільний вік) [11, с. 18].

Оволодіння мовним оформленням висловлювання, адекватного задуму і ситуації спілкування, вимагає від дитини опанування способами побудови і перебудовування мовних варіантів. У цьому й виявляється необхідність засвоєння дитиною нормативних вимог мови, розвитку лінгвістичних умінь і навичок за зразком і наслідуванням дорослих. Водночас тільки за наявності комунікативних навичок та орієнтації на партнера у взаємодії можливі розвиток і вдосконалення лінгвістичних умінь [44, с. 6–11]. Саме потреба в спілкуванні спрямовує увагу дитини на нові сторони дійсності, пізнання світу людей та їхніх стосунків, світу природи, предметно-практичної або художньої діяльності [45, с. 14–17].

Т. Піроженко вважає, що природним для дошкільного дитинства є освоєння дитиною мови як надбання людської культури, що розвиває

діалогізм мислення, тому що спрямованість мовних висловлювань, комунікативна спрямованість зовнішньої мови постійно навчають дитину враховувати в поведінці взаємозв'язок з іншими суб'єктами. Спрямованість на іншого, настановлення на контакт із ним є найважливішою умовою мовленнєвого розвитку дитини. Серед інших умов мовленнєвого розвитку слід назвати те, що дитина присвоює мову як готову форму культурологічних надбань людства, в якій уже закладені вимоги, особливості й ознаки комунікативної діалогічної спрямованості на співрозмовника [44, с. 6–11]. На її думку організація навчання мовлення через спілкування, через постійну роботу думки та уяви звільняє дитину від орієнтації тільки на запам'ятовування. Пропонуючи свободу й активність у виборі партнерів із спілкування, у пошуку засобів досягнення мети, виховання досягає результату, за якого вільна особа вільно мислить і з цікавістю запам'ятовує. Удосконалення мовлення стає життєво необхідним, оскільки сформовані навички користування мовою полегшують активну участь у спільній діяльності з дорослими й однолітками [44, с. 6–11].

Є. Смірнова вважає, що серед основних мотивів спілкування у дітей старшого дошкільного віку провідне місце належить тим, що породжуються їхньою потребою в активній діяльності, яка набуває прояву в сюжетно-рольовій грі. Дитина вступає у спілкування з однолітками заради участі у спільній грі або залучення до продуктивної діяльності. Орієнтація на відкриті стосунки з однолітками, на діалог і співпрацю, на довіру і дружбу є основою для самореалізації дітей в колективі однолітків. Протягом дошкільного дитинства віку розвиваються пізнавальні інтереси дітей, вони збагачуються новими знаннями про навколишній світ, у них формуються вміння вибудовувати розповідь. Це стає приводом для звернення до однолітка, в якому дитина знаходить слухача і співрозмовника. Якості однолітка як джерела інформації і того, хто оцінює (що відповідає пізнавальній потребі дітей), становить другу категорію мотивів спілкування дошкільників. До третьої категорії мотивів належать особистісні мотиви. Дитина залучається до

будь-якої справи, що нею займається одноліток, заради того, щоб порівняти свої та його можливості. Саме здійснення цього порівняння передбачає взаємодію, яка й мотивує дитину до спілкування.

У дітей старшого дошкільного віку у процесі спілкування виявляється вміння бачити в партнерові не лише його ситуативні прояви (що в нього є, що він робить), а й деякі психологічні аспекти існування партнера (його бажання, пріоритети, настрої). Дитина 6 – 7 років не лише розповідає про себе, а й звертається із запитаннями до однолітка, прагне з'ясувати, що він хоче робити, що йому подобається, де він був, що бачив. Пробуджується інтерес до особистості однолітка, не пов'язаний з його конкретними діями [52, с. 151].

Діти шестирічного віку вже мають деякі уявлення, пов'язані з моральними цінностями та їх антиподами (доброта – жорстокість, чесність – нечесність, відповідальність – безвідповідальність, совісна людина – безсовісна людина тощо). У них формуються точніші й повніші уявлення про власні психологічні якості та якості оточуючих, що веде до уточнення й ускладнення Я-образу та образів інших людей [50]. Проте, як зазначає В. Мухіна, „те, що ми спостерігаємо в процесі гри, виявляє насамперед знання дитини та її уявлення про те, як треба було б поводитися” [36, с. 79]. У реальні відносини це переноситься далеко не завжди. Наприклад, використання слів ввічливості як засобу досягнення успіху під час ігрової ситуації, набуває продовження в реальних умовах лише в разі виникнення особистої зацікавленості. За умов неуспіху партнера зі спільної діяльності, „ввічливість і готовність до співпереживання в дітей шестирічного віку ... часто поступається злостивості й грубощам” [36, с. 80].

У мотиваційній сфері комунікативні якості є основою для розвитку комунікативно-мовної діяльності, що набуває прояву в потребі спілкування з дорослими й однолітками, розвитку мотивів у визнанні й підтримці, мотивів до співробітництва, виражених у ділових і пізнавальних формах [44, с. 6–11].

Таким чином, проведений нами аналіз наукових джерел засвідчив, що проблеми спілкування – визначення сутності цього процесу, виокремлення основних характеристик – перебувають у фокусі уваги педагогів і психологів. Окремий напрям таких досліджень становлять ті, що стосуються особливостей спілкування дітей старшого дошкільного віку, які справляють безпосередній вплив на розвиток контактів дитини з однолітками, її ставлення до них як до партнерів із спілкування. Це виявляється у переході від суто зовнішнього сприйняття іншого до прийняття його психологічних властивостей, урахуванні їх під час міжособистісної взаємодії та спілкування.

Висновки до першого розділу

1. Встановлено, що дослідники розглядають культуру спілкування, в якості складової культури поведінки та наголошують на тісному зв'язку з нею. Оскільки вона передбачає вміння людини передавати свої думки, почуття, емоції іншим людям, не лише говорити, а й слухати, проявляти доброзичливість, співчуття, ввічливість, тактовність, емпатію.

Під культурою спілкування розуміємо складне особистісне утворення, що охоплює знання етичних норм і правил міжособистісної взаємодії та спілкування, позитивне емоційне ставлення до цих процесів і вміння до них самостійно долучатися, бути їх учасниками.

2. Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що серед різноманітних чинників розвитку особистості спілкуванню належить провідне місце. Тільки у спілкуванні й через спілкування людина проявляється як особистість, осягає сенс свого буття, свою самоцінність і значущість, відбувається її адаптація до найближчого оточення, зміцнюються соціальні зв'язки загалом.

Встановлено, що дошкільне дитинство є сприятливим періодом для формування основ культури спілкування. Це зумовлено такими його ознаками, як: пластичність психіки, висока емоційна чутливість, що сприяє

розвитку в дитини моральних почуттів, поява етичних інстанцій, потреба у спілкуванні. У старшому дошкільному віці, що збігається з початком навчання в школі, у дітей формується вміння сприймати і розуміти психологічні особливості іншої людини, пробуджується інтерес до особистості однолітка, розширюється сфера довільного спілкування.

РОЗДІЛ 2 ВИВЧЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ОСНОВ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Критерії і показники сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку з дорослими й однолітками

Метою констатувального етапу експерименту нашого дослідження є вивчення сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку.

В межах цього етапу дослідження, нами вирішувалися такі *завдання*:

- окреслювалася структура основ культури спілкування старших дошкільників;
- визначалися критерії і показники сформованості у дітей старшого дошкільного віку основ культури спілкування;
- добиралися необхідні діагностичні методики;
- визначалися рівні сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку;
- вивчалася діяльність вихователів дошкільних закладів щодо формування у старших дошкільників основ культури спілкування;
- досліджувався рівень готовності батьків до формування у дітей старшого дошкільного віку основ культури спілкування.

Тому відповідно до сформульованого нами визначення основ культури спілкування старших дошкільників, як складного особистісного утворення, що передбачає виконання етичних норм і правил при спілкуванні з дорослими та однолітками, позитивне емоційне ставлення до цих процесів заснованих на повазі і доброзичливості, вміння їх самостійної конструктивної реалізації, також передбачає культуру мови, яка в свою чергу також передбачає наявність у дітей старшого дошкільного віку достатнього

запасу слів, уміння говорити тактовно. У визначенні компонентів культури спілкування старших дошкільників ми послуговувались визначенням поняття «культура спілкування» та науковими висновками, щодо близьких за змістом досліджень, а саме в структурі цього особистісного утворення доцільно визначити *три взаємопов'язані компоненти*: а) *когнітивний*, що відображає знання про загальнолюдські цінності; б) *емоційно-ціннісний*, що відображає ставлення до загальнолюдських цінностей; в) *поведінковий*, що відображає здатність дошкільника виробляти самооцінку та самоконтроль;

До кожного компонента визначені нами критерії та показники, які відображають ступінь сформованості основ культури спілкування у старших дошкільників. При виборі показників враховувались їх надійність(кількісне вираження та якісна інтерпретація), доступність(можливість застосування в умовах дошкільного закладу), а також системність(тобто взаємозв'язок компонентів). Кожен критерій, зі свого боку, є компонентом загального рівня сформованості основ культури спілкування у старших дошкільників.

Це дозволило нам відслідкувати динаміку рівнів сформованості основ культури спілкування та результативність системи роботи, що реалізовувалась на формувальному етапі експерименту.

Критерії сформованості когнітивного компонента вважали знання та уявлення дітей про етичні норми, правила, яких треба дотримуватися під час спілкування в різних ситуаціях з різними людьми.

Його показниками визначили: знання слів привітання, прощання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови; знання способів дотримання етичних норм у процесі спілкування або відсутність знань.

Критерієм сформованості емоційно-ціннісного компонента обрали емоційне ставлення до спілкування з іншими людьми.

Показники даного критерія можуть виражатися через співпереживання, співчуття, радість за успіхи іншого або, навпаки, через виявлення негативних почуттів – злостивості, зверхності, заздрості, вередливості або нейтральних почуттів. У першому випадку, передумовою

ставлення є орієнтація на іншу людину, повага до неї, доброзичливість, врахування емоційного стану партнера [29, с. 10]. У другому випадку спостерігається перевищення своїх потреб, бажань, інтересів, центрація дитини на собі [40, с. 47].

Отже, показниками сформованості цього критерію визначили: характер ставлення до самого акту спілкування, що відображає ставлення до загальнолюдських цінностей.

На думку В. Безсонова внутрішня та зовнішня культура спілкування, знання про спілкування та вміння спілкуватися, здатність їх реалізувати, взаємопов'язувати між собою, але вони не завжди збігаються. Для цього „необхідно навчитися втілювати знання в реальну практику спілкування” [10, с. 7].

З огляду на це, критеріями сформованості поведінкового компонента вважали здатність дотримуватися етичних норм, виражати адекватне емоційне ставлення до них і до самого процесу спілкування.

Показниками цих критеріїв обрали: вміння застосовувати вербальні і невербальні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях; уміння слухати і чути співрозмовника; вміння адекватно реагувати на інформацію, що надходить від співрозмовника, на його вербальні та невербальні дії.

Визначені нами структурні компоненти, критерії і показники сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку подано в табл.2.1.

Таблиця 2.1

Компоненти, критерії та показники сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку

<i>Компоненти</i>	<i>Критерії</i>	<i>Показники</i>
<i>Когнітивний компонент</i>	Знання та уявлення дітей про етичні норми, правила, яких треба дотримуватися під час	Знання слів привітання, прощання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови;

	спілкування в різних ситуаціях	знання способів дотримання етичних норм у процесі спілкування
<i>Емоційно-ціннісний компонент</i>	Емоційне ставлення до спілкування з іншими людьми	Характер ставлення до самого акту спілкування; прагнення здійснювати спілкування на засадах етичних норм
<i>Поведінковий компонент</i>	Вміння дотримуватися етичних норм, виражати адекватне емоційне ставлення до них і до самого процесу спілкування	Уміння застосовувати вербальні і невербальні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях; уміння слухати і чути співрозмовника; вміння адекватно реагувати на інформацію, що надходить від співрозмовника, на його вербальні та невербальні дії

Таким чином, з метою реалізації завдань констатувального етапу педагогічного експерименту нами розроблені критерії і показники **сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку** за окресленими *структурними компонентами*: *когнітивним*, що відображає знання про загальнолюдські цінності; *емоційно-ціннісним*, що відображає ставлення до загальнолюдських цінностей; *поведінковим*, що відображає здатність дошкільника виробляти самооцінку та самоконтроль.

2.2 Характеристика рівнів сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку

Констатувальний етап експерименту проводився в ДНЗ №4 „Веселка” (м. Прилуки). Загалом констатацією було охоплено 52 дитини старшого дошкільного віку, вихователі ДНЗ, 78 батьків.

У роботі з дітьми *методи дослідження* ми обирали зважаючи на вікові особливості дітей старшого дошкільного віку, а саме індивідуальні опитування, бесіда спрямована на виявлення у дитини орієнтацій у спілкуванні, обговорення і програвання ситуацій спілкування, моделювання ситуацій і програвання діалогів, проведення сюжетно-рольових ігор а також педагогічні спостереження.

З метою визначення сформованості показників *когнітивного компонента* основ культури спілкування, а саме знання слів привітання, прощання, звернення, подяки, вибачення, прохання, ввічливої відмови, проводилося індивідуальне опитування дітей(додаток №1).

Отримані дані показали, що серед старших дошкільників контрольної групи ДНЗ №4 до високого рівня знань за показниками когнітивного компонента основ культури спілкування належить 13,2 % дітей, до середнього рівня – 50,1 % дітей, до низького рівня – 36,7 % дітей.

Це означає, що незначна кількість дітей з високим рівнем активні у спілкуванні з дорослими і однолітками та мають глибокі знання щодо слів привітання, подяки, вибачення, прохання і також мають фундаментальні знання про способи застосування етичних норм. Опитування показало, що значна кількість дітей не мають системних знань, щодо слів привітання, подяки, вибачення та мають поверхневі уявлення про способи застосування етичних норм.

Аналогічне опитування проводилося також серед старших дошкільників експериментальної групи.

Порівняння результатів, одержаних у ДНЗ засвідчило, що між дошкільниками обох старших груп не існує суттєвих відмінностей за цим напрямом констатувального етапу експерименту.

Результати за цим напрямом дослідження представлені в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Рівні сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку за показниками когнітивного компоненту

Рівні	Старші дошкільники			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. числа	%	абс. числа	%
Високий	2	13,2	2	13,4
Середній	13	50,1	12	51,2
Низький	12	36,7	11	37,8
Разом	27	100	25	100

Отже, у старших дошкільників обох старших груп рівень сформованості основ культури спілкування за показниками когнітивного компоненту майже однаковий.

Важливе значення для сформованості основ культури спілкування мають емоції, зокрема, вміння адекватно проявляти або стримувати свої емоції, розуміти емоції співрозмовника.

Для виявлення способів прояву дітьми таких почуттів, як радість, сум, здивування, інтерес, злість, страх і сором, використовували ситуації, в процесі обговорення яких діти мали назвати слова ввічливості та прокоментувати емоційний стан героїв. Кожна ситуація супроводжувалася

малюнками із зображенням способів вияву емоційних станів (два варіанти – один правильний, другий – помилковий). Наприклад, старшим дошкільникам пропонувалися дві ситуації: на визначення емоційного стану та на виявлення знань дітей про такі емоційні стани, як співчуття, співпереживання, радість за іншого, інтерес до нього, сором, доброзичливість тощо.

Ситуації для обговорення із старшими дошкільниками представлені у додатку №2.

Одержані результати показали, що серед старших дошкільників експериментальної групи до високого рівня сформованості основ культури спілкування за цим напрямом дослідження належить 13,3 % дітей, до середнього рівня – 48,9 % дітей, до низького рівня – 37,8 % дітей.

Показники сформованості основ культури спілкування за результатами виконання цього завдання у дітей контрольної групи мали дещо інший вигляд: до високого рівня віднесли 12,2 % дітей, до середнього рівня – 47,9 % дітей, до низького рівня – 39,9 % дітей.

Як видно, зафіксовано зменшення кількості дітей із високим і середнім рівнями та збільшення кількості дітей із низьким рівнем сформованості основ культури спілкування дітей старшого дошкільного віку.

Таблиця 2.3

Рівні сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку за емоційно-ціннісним компонентом

Рівні	Старші дошкільники			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. числа	%	абс. числа	%
Високий	2	13,3	2	12,2
Середній	13	48,9	12	47,9

Низький	12	37,8	11	39,9
Разом	27	100	25	100

Результати, отримані нами в ході опитування, не мали суттєвих відмінностей від даних, одержаних у процесі обговорення проблемних ситуацій. Це свідчить про достовірність отриманих даних. І означає, що значна кількість дітей з низьким рівнем не виявляють бажання будувати стосунки на основі морально-етичних норм та виявляють негативне ставлення до самого акту спілкування.

Процедура роботи була такою. Знайомили дітей із ситуаціями, які містили „неправильну” поведінку під час спілкування, і пропонували виправити виявлені недоліки, прокоментувати їх і відтворити „нормативне” спілкування.

Ця методика також давала можливість оцінити ставлення дітей до самого процесу спілкування через програвання ситуацій, отримати додаткові дані щодо знання старшими дошкільниками етикетних норм і правил, а також уміння здійснювати спілкування на засадах етичних норм і правил. Обговорення та програвання ситуацій проводилося у підгрупах дітей (3 – 5 дитини).

Ситуації для обговорення та програвання з дітьми старшого дошкільного віку представлені у додатку №3.

За результатами аналізу поведінки дітей у ситуаціях, запропонованих для обговорення та програвання, діти старшого дошкільного віку показали хороші знання норм і правил культурного спілкування та активно залучалися до обговорення запропонованих ситуацій. Щодо відтворення ситуацій та залучення до них дітей, результати були дещо гіршими: вони не завжди дотримувалися правил спілкування, лише невелика їх кількість продемонструвала позитивне емоційне ставлення до процесу спілкування.

Результати, одержані за допомогою цієї методики, засвідчили, що на високому рівні сформованості основ культури спілкування перебуває значна частина дошкільників. На середньому рівні кількість респондентів була однаковою. До низького рівня сформованості досліджуваного особистісного утворення за емоційно-ціннісним компонентом віднесено майже порівну дітей.

Аналіз та узагальнення результатів за методикою обговорення та програвання ситуацій, одержаних в експериментальній та контрольній групах, засвідчили, що і дошкільники експериментальної групи (високий рівень – 10,3 %, середній рівень – 48,8 %, низький рівень – 40,9 %), і дошкільники контрольної групи (високий рівень – 10,6 %, середній рівень – 48,8 %, низький рівень – 40,6 %) мають приблизно однакові рівні сформованості основ культури спілкування за показниками емоційно-ціннісного компоненту.

В таблиці 2.4 подані отримані дані за абсолютними числами та відсотками.

Таблиця 2.4

Рівні сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку за поведінковим компонентом

Рівні	Старші дошкільники			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. числа	%	абс. числа	%
Високий	2	10,3	2	10,6
Середній	13	48,8	12	48,8
Низький	12	40,9	11	40,6

Разом	27	100	25	100
-------	----	-----	----	-----

Для виявлення наявності у дітей бажання повідомляти в процесі спілкування власну інформацію і сприймати інформацію співрозмовника використовували *ситуації на моделювання*. Робота проводилася у парах. Кожна дитина отримувала певну вихідну інформацію, після чого парам пропонувалося вступити в розмову. *Ситуації для моделювання представлені у додатку №4*.

Уміння слухати співрозмовника, розуміти, про що він розповідає і стимулювати його розповідь адекватними запитаннями, зафіксовано у 10,2 % старших дошкільників експериментальної групи і 10,3 % старших дошкільників контрольної групи (високий рівень).

Бажання повідомити власну інформацію під час пасивного слухання партнера із спілкування (середній рівень) показали 47,9 % старших дошкільників експериментальної групи і 48,3 % старших дошкільників контрольної групи.

41,9 % старших дошкільників експериментальної групи і 41,4 % старших дошкільників контрольної групи продемонстрували неухважність у сприйнятті інформації під час спілкування та небажання повідомляти власну інформацію. Цих дітей ми віднесли до низького рівня сформованості основ культури спілкування.

Наведені дані свідчать, що рівень сформованості основ культури спілкування у старших дошкільників експериментальної і контрольної груп є приблизно однаковим.

Узагальнення отриманих даних подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Рівні сформованості основ культури спілкування старших дошкільників за результатами методики „Моделювання ситуацій”

Рівні	Старші дошкільники			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. числа	%	абс. числа	%
Високий	4	10,2	2	10,3
Середній	11	47,9	12	48,3
Низький	12	41,9	11	41,4
Разом	27	100	25	100

Результати, отримані за критерієм „ставлення”, порівнювали з результатами за критерієм „знання”. Так, високий рівень під час виконання першого і другого завдань продемонструвало 13,3 % старших дошкільників експериментальної групи і 13,8 % старших дошкільників контрольної групи. Під час виконання третього і четвертого завдань, відповідно, – високий рівень зафіксовано у 10,2 % старших дошкільників експериментальної групи і 10,3 % старших дошкільників контрольної групи. На низькому рівні за результатами виконання першого і другого завдань перебувало 37,8 % старших дошкільників експериментальної групи і 37,9 % старших дошкільників контрольної групи, за результатами третього і четвертого завдань, відповідно, – 41,9 % старших дошкільників експериментальної групи і 41,4 % старших дошкільників контрольної групи.

Отже, можна констатувати, що сформованість у старших дошкільників основ культури спілкування за когнітивним компонентом краща за результати цієї сформованості за емоційно-ціннісним компонентом. Це є свідченням того, що знання дітьми норм і правил спілкування ще не гарантує їхнє позитивне ставлення до самого процесу спілкування. Знання ввічливих

слів або усвідомлення емоційного стану співрозмовника далеко не завжди мотивує їх до реального спілкування.

Зважаючи на це, наступний етап констатувального етапу експерименту спрямовувався на *виявлення сформованості поведінкового компоненту* основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку. З цією метою використовували *метод програвання діалогів*.

Дітям пропонувалося „вступити в розмову”, залучитися до діалогічного спілкування від імені якогось персонажу (перевірка вміння застосовувати вербальні й невербальні способи спілкування, вміння слухати і чути співрозмовника та адекватно реагувати на його слова).

Для програвання діалогу пропонувалися розроблені нами ситуації, зміст яких націлювався на ситуації представлені у додатку №5.

Розподіл дошкільників двох старших груп за цією методикою був таким: високий рівень – 7,2 % дошкільників експериментальної групи і 6,9% контрольної групи, середній рівень – 47,9 % дошкільників експериментальної групи і 47,8 % контрольної групи, низький рівень – 44,9 % дошкільників експериментальної групи і 45,3 % контрольної групи.

Результати старших дошкільників обох груп, як і в попередніх ситуаціях, виявилися приблизно однаковими.

Узагальнені дані за цим напрямом педагогічної діагностики подані в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Рівні сформованості основ культури спілкування старших дошкільників за результатами програвання діалогів

Рівні	Старші дошкільники	
	Експериментальна група	Контрольна група

	абс. числа	%	абс. числа	%
Високий	3	7,2	2	6,9
Середній	12	47,9	12	47,8
Низький	12	44,9	11	45,3
Разом	27	100	25	100

Також проводилися цілеспрямовані педагогічні спостереження з метою виявлення сформованості показників поведінкового компонента основ культури спілкування, а саме:

– систематичність використання дітьми етикетних норм і правил спілкування (постійно дотримується, іноді, ніколи не дотримується або лише після нагадування вихователя/вчителя);

– поєднання вербальних і невербальних засобів спілкування (взаємовідповідність, невідповідність одних іншим);

– ставлення до спілкування (активно залучається; відсутність ініціативи, але за умов безпосереднього звертання до неї, дитина йде на контакт, підтримує розмову; негативне ставлення);

– уміння вступати в спілкування, підтримувати і завершувати розмову відповідно до норм і правил культури спілкування.

Оскільки означені спостереження проводилися у вільних умовах, у ролі експертів виступали вихователі дошкільного навчального закладу, які не були задіяні в констатувальному етапі експерименту.

Отримані результати показали, що серед старших дошкільників експериментальної групи високий рівень сформованості основ культури спілкування за цими показниками мають – 7,2 % дітей, середній рівень – 47,9 % дітей, низький рівень – 44,9 % дітей.

У контрольній групі діти розподілилися таким чином: високий рівень – 6,9 % дітей, середній рівень – 48,3 % дітей, низький рівень – 44,8 % дітей.

Наведені дані засвідчують, що рівні сформованості основ культури спілкування у старших дошкільників різних старших груп, як і в попередніх зрізах, не мають суттєвих розбіжностей.

Узагальнені результати двох старших груп, охопленими констатувальним етапом експерименту, представлені в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Рівні сформованості основ культури спілкування у старших дошкільників за результатами педагогічних спостережень

Рівні	Старші дошкільники			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. числа	%	абс. числа	%
Високий	3	7,2	2	6,9
Середній	11	47,9	12	48,3
Низький	13	44,9	11	44,8
Разом	27	100	25	100

Хоча діти і мають певні знання щодо норм спілкування, вони не завжди вміють використовувати їх у реальних ситуаціях міжособистісної взаємодії. Іншими словами, для помітної кількості дошкільників характерна розбіжність між наявними знаннями щодо способів мовленнєвої поведінки в тій чи іншій ситуації та мірою їх використання під час вступу в реальне спілкування.

Узагальнення результатів за всіма напрямками констатувального етапу експерименту та їх аналіз дало змогу схарактеризувати три рівні

сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку: високий, середній, низький.

Високий рівень. Діти активні в спілкуванні з дорослими та однолітками, мають глибокі знання щодо слів привітання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови, має фундаментальні уявлення про способи застосування етичних норм у процесі спілкування; демонструють позитивне ставлення до самого акту спілкування та виявляють бажання контактувати з іншими, прагнення здійснювати останнє на засадах етичних норм; активно застосовує вербальні та невербальні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях, уміє слухати і чути співрозмовника, що допомагає краще його зрозуміти й уникати конфліктогенів і непорозумінь у спілкуванні, адекватно реагує на інформацію, що надходить від нього.

Середній рівень. Дитина не має системних знань щодо слів привітання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови, має поверхові уявлення про способи застосування етичних норм у процесі спілкування; загалом виявляє позитивне ставлення до самого акту спілкування, прагнення спілкуватися на засадах етичних норм; несистематично застосовує вербальні та невербальні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях, часто потребує зовнішнього контролю, уміння слухати і чути співрозмовника має ситуативний характер, загалом адекватно реагує на інформацію, що надходить від нього.

Низький рівень. Діти з низьким рівнем не виявляють бажання будувати стосунки на основі морально-етичних норм. У них практично відсутні уміння застосовувати у спілкуванні слова привітання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови, помилкові уявлення про способи застосування етичних норм у процесі спілкування або їх відсутність; виявляє негативне ставлення до самого акту спілкування, не прагне спілкуватися на засадах етичних норм; натомість такі діти використовують у спілкуванні вербальні і невербальні засоби, які демонструють зверхність, силу, зневагу, постійно потребує зовнішнього контролю, не вміє слухати і чути

співрозмовника, може неадекватно реагувати на інформацію, що надходить від нього. Це виявляється в окриках, грубих і навіть нецензурних словах і фізичній агресії.

Розподіл дітей старшого дошкільного віку за рівнями сформованості основ культури спілкування подано в табл. 2.8.

Таблиця 2.8

**Рівні сформованості основ культури спілкування у
дітей старшого дошкільного віку**

Рівні	Старші дошкільники			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. числа	%		
Високий	3	10.2	2	10.3
Середній	12	48.5	12	48,7
Низький	12	41.1	11	41.3
Разом	27	100	25	100

В узагальненому вигляді високий рівень сформованості основ культури спілкування виявило 10,2 % дітей старшого дошкільного віку експериментальної групи та 10,3% дітей старшого дошкільного віку контрольної групи, середній рівень – 48,5 % старші дошкільники експериментальної групи та 48,7% старші дошкільники контрольної групи, низький рівень – 41,1 % старші дошкільники експериментальної групи та 41,3% старші дошкільники контрольної групи.

Констатувальний етап експерименту передбачав *проведення педагогічної діагностики серед вихователів*, які працюють зі старшими дошкільниками у дошкільних навчальних закладах . Її зміст спрямовувався на виявлення місця, яке посідають питання формування основ культури спілкування у навчально-виховній роботі, яка проводиться з дітьми, підготовленості вихователів до належної реалізації цієї роботи (включення

тематики, пов'язаної з культурою спілкування, до планів навчально-виховної роботи, реальні дії вихователів з формування у дошкільників основ культури спілкування).

Проаналізувавши плани навчально-виховної роботи було виявлено, що вихователі дошкільних навчальних закладів загалом надають достатню увагу ознайомленню дітей старшого дошкільного віку зі словами ввічливості й виробленню в них звички вживати їх у відповідних ситуаціях (опрацьовуються теми „Вітання і прощання”, „Чарівні слова”, „Як звертатися по допомогу”, „Щоб жити дружно”, „Будемо ввічливими”, „Як знайомого зустріти”).

Ця думка набула підтвердження в процесі опитування вихователів: 51,3 % респондентів зазначили, що систематично розповідають дітям про такі слова, цілеспрямовано вправляють дошкільників у повсякденному їх використанні (слова вітання і прощання, подяки, прохання). 42,3 % вихователів на додаток до цього звертають увагу батьків на необхідність привчання дитини до вживання ввічливих слів. 6,4 % вихователів привчають дітей до вживання відповідних мовних зразків й у відносинах з однолітками.

В той же час результати опитування і безпосередні педагогічні спостереження засвідчили, що до інших аспектів культури спілкування апелюють унаслідок порушення дитиною культури поведінки у процесі міжособистісної взаємодії, або взагалі оминаються увагою.

Зауважимо, що у дошкільному закладі переважають у виховному процесі словесні методи і прийоми (вказівки, зауваження, бесіди тощо), недооцінюється роль емоцій в оволодінні дошкільниками моральними нормами та етикетними правилами, не використовуються повною мірою етичні ситуації, які можуть сприяти внутрішній активності дитини. За таких умов у дітей не завжди є можливість реалізувати свої знання у поведінці, у них не розвиваються соціальні емоції співпереживання, співчуття. Як наслідок, відбувається розрив між знаннями правил культури спілкування й умінням їх використовувати у взаємостосунках, у повсякденному житті.

Такий підхід не сприяє розширенню і поглибленню знань дошкільнят щодо основ культури спілкування, гальмує оволодіння необхідними вміннями і цінностями. Не можна не зважати й на те, що дітям дошкільного віку ще важко автоматично переносити в нову ситуацію наявний досвід, вони часто сприймають інформацію, що надходить від вихователя, як нову.

Для того, щоб виявити педагогічні можливості батьків та отримання даних щодо характеру спілкування в сім'ї, проводили анкетування. Батькам були запропоновані анкети „Виявлення рівня педагогічних знань батьків” і „Спілкування в сім'ї”. Анкета „Виявлення рівня педагогічних знань батьків” (Додаток №6) містила запитання про джерело педагогічних знань батьків, про методи сімейного виховання, методи заохочення і покарання, про єдність вимог до дитини в сім'ї.

Аналізуючи отримані результати ми встановили, що більшість батьків (75,0 %) отримує знання щодо виховання дитини від знайомих, незначна кількість батьків (15,0 %) надає перевагу радіо- і телепередачам, лише одиниці (10,0 %) опрацьовують педагогічну літературу, жоден із респондентів не згадав поради вихователів як джерело одержання такої інформації. Це може говорити про те, що до вихователів батьки з таких питань не звертаються з двох причин: їх не цікавлять означені проблеми або ж батьки не довіряють вихователеві.

Щодо практичних методів виховання, то із запропонованих (примус, вимога, покарання, заохочення, переконування і власний приклад) найбільша кількість батьків (37,0 %) назвала вимоги і метод покарання (28,0 %). Це може призвести до недовіри з боку дитини до батьків.

Серед різних видів заохочення (словесні, подарунки і розваги) у відповідях респондентів переважають подарунки (45,0 %) і розваги (33,0 %).

Покарання використовується у формі вияву незадоволення поведінкою дитини, осуду (20,0 %), позбавлення розваг або подарунків (23,0 %), словесних погроз (37,0 %).

На запитання анкети: „Чи єдиними є вимоги всіх членів родини до дитини?” 97,0 % батьків дали відповідь, що одностайності не буває ніколи.

Тож, можна стверджувати, що більшість батьків не мають систематизованих педагогічних знань щодо виховання дитини загалом і формування у неї основ культури спілкування зокрема. Вони не користуються авторитетними з науково-педагогічному відношенні джерелами для одержання необхідної інформації. Доволі обмеженим є коло методів застосовуваних батьками в сімейному вихованні, серед них помітне місце посідають авторитарні види. Усе це, на нашу думку, не сприяє позитивно на формування у дитини старшого дошкільного віку основ культури спілкування.

Анкета „Спілкування в сім'ї” (Додаток №7) складалася з 15 запитань, орієнтованих на виявлення взаєморозуміння з дитиною у родині інтересу до її внутрішнього світу, відкритості до спілкування з нею тощо.

Отримані за допомогою цієї анкети результати засвідчили, що у 53,0 % батьків контакти з дитиною доволі обмежені, у 36,0 % батьків стосунки з дитиною були оцінені як задовільні, але недостатньо різнобічні. І лише у 10,0 % батьків стосунки з дітьми були визначені як добрі та конструктивні.

Результати даного опитування підтвердили результати опитування й дали змогу констатувати той факт, що більшість батьків мають недостатній рівень педагогічної культури загалом і низький рівень готовності до спілкування з дитиною та формування у неї основ культури спілкування зокрема.

За допомогою тесту-опитувальника (Додаток №8) батьківське ставлення оцінювалося за кожною характеристикою за такими параметрами, як: „добре” (12,0 % батьків), „посереднє” (52,0 % батьків) і „погане” (36,0 %).

При ознайомленні батьків із результатами тестування, наголошували, що не треба дані результати сприймати як сталі тобто що раз і назавжди визначають особливості стосунків із дітьми. Використання цього тесту

передбачало не лише оцінювання ставлення батьків до своїх дітей, а й повернення їхньої уваги до характеру наявних батьківсько-дитячих стосунків і ставлень, пробудження бажання покращити наявну ситуацію.

Результати анкетування щодо недостатності сформованості у батьків педагогічної культури підтвердили і отримані дані, відсутності високого рівня готовності до перебування „разом” із дитиною, а не „поруч” із нею; недостатності усвідомлення важливості спілкування та спільного проведення часу для становлення та розвитку особистості дитини, в тому числі й щодо основ культури спілкування.

Таким чином, підсумовуючи результати констатувального етапу експерименту, можна зробити такі висновки:

– для більшої кількості дітей старшого дошкільного віку характерні розбіжності між наявними знаннями щодо способів мовленнєвої поведінки в тій чи іншій ситуації та реальним їх використанням під час взаємовідносин;

– безпосередні емоції легко витісняють знання про правильне та неправильне, дозволене і заборонене у більшості дітей. Взаємовідносини цікавлять дітей набагато менше, а правила цих відносин часом залишаються поза їхньої уваги, дошкільники живуть більше у світі предметів. Тобто існує розрив між сформованістю когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів основ культури спілкування.

-вихователі переважаючи користуються у виховному процесі словесними методами і прийомами (вказівки, зауваження, бесіди тощо), недооцінюється роль емоцій в оволодіння дошкільниками моральних норм та етикетних правил, не використовуються повною мірою етичні ситуації, які можуть сприяти внутрішній активності дитини. Як наслідок, відбувається розрив між знаннями правил культури спілкування й умінням їх використовувати у взаємостосунках, у повсякденному житті.

-у батьків спостерігається недостатньо сформована педагогічна культура, недостатнє усвідомлення важливості спілкування.

Висновки до другого розділу

1. Для реалізації програми констатувального, формувального і контрольного етапів педагогічного експерименту, визначено *структурні компоненти* сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку з дорослими та однолітками: *когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий*. Розроблено *критерії* (знання та уявлення дітей про етичні норми – правила, яких треба дотримуватися під час спілкування в різних ситуаціях; їх емоційне ставлення до спілкування з іншими людьми; вміння дотримуватися етичних норм, виражати адекватне емоційне ставлення до них і до самого процесу спілкування). *Показниками* сформованості компонентів за ознаками критеріїв визначили: знання слів привітання, прощання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови; знання способів дотримання етичних норм у процесі спілкування; характер ставлення до самого акту спілкування; прагнення здійснювати спілкування на засадах етичних норм; вміння застосовувати вербальні і невербальні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях; вміння слухати і чути співрозмовника; вміння адекватно реагувати на інформацію, що надходить від співрозмовника, на його вербальні та невербальні дії.

2. Робота проводилась з дітьми, батьками і вихователями. Діагностичні процедури з дітьми передбачали використання наступних методів: індивідуальне опитування; обговорення ситуацій; обговорення та програвання проблемних ситуацій; моделювання ситуацій; програвання діалогів.

У роботі з вихователями використовувався аналіз планів навчально-виховної роботи, щодо включення роботи з культури спілкування; реальні дії вихователів з формування у дошкільників основ культури спілкування.

Здійснюючи діагностичні заходи з батьками використовувались анкети „Виявлення рівня педагогічних знань батьків” і „Спілкування в сім’ї”.

За результатами констатувального етапу експерименту встановлено, що високий рівень сформованості основ культури спілкування виявило 10,2 % дітей старшого дошкільного віку групи №1 та 10,3% дітей старшого дошкільного віку групи №2, середній рівень – 48,5 % старші дошкільники групи №1 та 48,7% старші дошкільники групи №2, низький рівень – 41,1 % старші дошкільники групи №1 та 41,3% старші дошкільники групи №2.

високий рівень сформованості основ культури спілкування виявило 10,2 % дітей старшого дошкільного віку, середній рівень – 48,3 %, низький рівень – 41,3 %.

В процесі опитування вихователів: 51,3 % респондентів зазначили, що систематично розповідають дітям про такі слова, цілеспрямовано вправляють дошкільників у повсякденному їх використанні (слова вітання і прощання, подяки, прохання). 42,3 % вихователів на додаток до цього звертають увагу батьків на необхідність привчання дитини до вживання ввічливих слів. 6,4 % вихователів привчають дітей до вживання відповідних мовних зразків й у відносинах з однолітками.

Отримані за допомогою цієї анкети результати засвідчили, що у 53,0 % батьків контакти з дитиною доволі обмежені, у 36,0 % батьків стосунки з дитиною були оцінені як задовільні, але недостатньо різнобічні. І лише у 10,0 % батьків стосунки з дітьми були визначені як добрі.

РОЗДІЛ 3 ЕКСПЕРЕМЕНТАЛЬНА СИСТЕМА РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ОСНОВ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

3.1 Характеристика педагогічних умов формування основ культури спілкування у старших дошкільників з дорослими й однолітками

Ураховуючи вимоги сучасних державних законів і програм в галузі дошкільної освіти та результати констатувального етапу експерименту, нами були окреслені й обґрунтовані педагогічні умови формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти.

Розробляючи програму формувального етапу дослідження, ми враховували, що процес формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку, які перебувають в ДНЗ, відбуватиметься більш ефективно за таких *педагогічних умов*:

- підготовки вихователів, які працюють у дошкільному закладі, до формування в дітей основ культури спілкування, застосування у відносинах з дітьми діалогічного стилю спілкування;

- підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників формування основ культури спілкування.

- формування у дітей уявлення про місце спілкування в житті людини, важливість культурної поведінки під час спілкування з оточенням;

Завдяки емоційній близькості з дорослими, в дитини формуються відкритість до соціальних впливів, готовність сприймати інших людей, інтерес до спілкування з ними [46, с. 3–5].

Ш. Амонашвілі, досліджуючи питання впливу дорослого на становлення і розвиток дитини, довів, що принциповий шлях до переборення ускладнень, які виникають у процесі виховання – у спілкуванні, заснованому на взаємно зацікавленій співпраці педагога з дітьми, поєднанні вимогливості

з повагою і довірою до дітей, демонстрації на власному прикладі важливості дотримання норм культури спілкування.

На думку Г. Лаврентьевої, щирість, чуйність, доброта, ввічливість, чесність, справедливість мають бути обов'язковими професійними якостями вихователя, бо діти сліпо копіюють вчинки та поведінку дорослих. [29, с. 68]. Вихователь „має замислюватися не лише над змістом вимог, які він висуває до дитини, а й формою і тоном їх пред'явлення. Дитина дуже чутлива до слова педагога. Грубе слово, необміркований вчинок дорослого, несправедливе покарання можуть нанести дитині глибоку, іноді невиліковну рану. ... Треба терпляче вислуховувати дитину, вміти дати пораду, втішити, заспокоїти”. Тож, висока культура педагогічного спілкування – ключ до успішного виховання, як зазначає Г. Лаврентьева. [29, с. 73].

Залучення дітей до кращих зразків культури спілкування, формування у них моральних норм поведінки може забезпечити лише гуманне ставлення дорослих до дітей, тому що воно створює середовище любові, співчуття, взаємної поваги, що, по суті, є поведінкою, яка відповідає нормам моралі. Дитина поступово засвоює цю мораль, а надалі вже сама здатна виявляти доброзичливе ставлення до оточуючих людей [29, с. 74].

Говорячи про спілкування педагогів із дітьми, маємо на увазі педагогічне спілкування, яке виконує декілька взаємопов'язаних функцій: інформативну, регулятивну, корегуючу, емоційну та інші. Саме емоційний аспект відіграє головну роль у встановленні особистісних довірливих відносин дитини з дорослим, які слугують орієнтиром для неї в навколишньому світі, є сигналом про правильну або неправильну поведінку, допомагають розібратися в тій чи іншій ситуації. Емоційна функція спілкування виявляється у взаємовпливі, взаємопереживанні. При цьому спрацьовують такі процеси, як наслідування, навіювання, співпереживання, зараження позитивними справами та вчинками. За допомогою цих процесів діти сприймають, засвоюють, закріплюють у свідомості та поведінці моральні погляди, почуття, норми, які склалися [16, с. 267].

Важливими орієнтирами на шляху реалізації особистісно- орієнтованої, гуманістичної, діалогічно-проблемної моделі виховання є впровадження в практику принципу активності – сприйняття дитини як активного суб'єкта діяльності, а педагога – як його провідника у зовнішньому та внутрішньому світах. Оскільки свій потенціал особистість реалізує через прояви активності, то саме їх мають фіксувати педагоги „на виході” [27, с. 3–8].

Тож педагог повинен ставитися до дитини з повагою, вірити в її здібності й можливості, бути глибоко переконаним у тому, що вона бажає особистісного розвитку. Педагог, якому властиві щирість, правдивість, досягає більших результатів у виховній роботі сповідує стиль педагогічного спілкування, який відповідає суб'єкт-суб'єктній, діалогічній стратегії взаємодії.

Констатувальний етап експерименту передбачав вивчення педагогічних умов, які працюють зі старшими дошкільниками у дошкільних навчальних закладах . Її зміст спрямовувався на виявлення місця, яке посідають питання формування основ культури спілкування у навчально-виховній роботі, яка проводиться з дітьми, підготовленості вихователів до належної реалізації цієї роботи. Проаналізувавши плани навчально-виховної роботи було виявлено, що вихователі дошкільних навчальних закладів загалом надають достатню увагу ознайомленню дітей старшого дошкільного віку зі словами ввічливості й виробленню в них звички вживати їх у відповідних ситуаціях, вихователі привчають дітей до вживання відповідних мовних зразків й у відносинах з однолітками.

В той же час результати опитування і безпосередні педагогічні спостереження засвідчили, що до інших аспектів культури спілкування апелюють унаслідок порушення дитиною культури поведінки у процесі міжособистісної взаємодії, або взагалі оминаються увагою.

Зауважимо, що у дошкільному закладі переважають у виховному процесі словесні методи і прийоми (вказівки, зауваження, бесіди тощо),

недооцінюється роль емоцій в оволодінні дошкільниками моральними нормами та етикетними правилами, не використовуються повною мірою етичні ситуації, які можуть сприяти внутрішній активності дитини. За таких умов у дітей не завжди є можливість реалізувати свої знання у поведінці, у них не розвиваються соціальні емоції співпереживання, співчуття. Як наслідок, відбувається розрив між знаннями правил культури спілкування й умінням їх використовувати у взаємостосунках, у повсякденному житті.

Такий підхід не сприяє розширенню і поглибленню знань дошкільнят щодо основ культури спілкування, гальмує оволодіння необхідними вміннями і цінностями. Не можна не зважати й на те, що дітям дошкільного віку ще важко автоматично переносити в нову ситуацію наявний досвід, вони часто сприймають інформацію, що надходить від вихователя, як нову.

Для того, щоб виявити педагогічні можливості батьків та отримання даних щодо характеру спілкування в сім'ї, проводили анкетування. Аналізуючи отримані результати ми встановили, що більшість батьків (75,0 %) отримує знання щодо виховання дитини від знайомих, незначна кількість батьків (15,0 %) надає перевагу радіо- і телепередачам, лише одиниці (10,0 %) опрацьовують педагогічну літературу, жоден із респондентів не згадав поради вихователів як джерело одержання такої інформації.

Тож, можна стверджувати, що більшість батьків не мають систематизованих педагогічних знань щодо виховання дитини загалом і формування у неї основ культури спілкування зокрема. Вони не користуються авторитетними з науково-педагогічному відношенні джерелами для одержання необхідної інформації. Доволі обмеженим є коло методів застосовуваних батьками в сімейному вихованні, серед них помітне місце посідають авторитарні види. Усе це, на нашу думку, не сприяє позитивно на формування у дитини старшого дошкільного віку основ культури спілкування.

При ознайомленні батьків із результатами тестування, наголошували, що не треба дані результати сприймати як сталі тобто що раз і назавжди визначають особливості стосунків із дітьми. Використання цього тесту передбачало не лише оцінювання ставлення батьків до своїх дітей, а й повернення їхньої уваги до характеру наявних батьківсько-дитячих стосунків і ставлень, пробудження бажання покращити наявну ситуацію.

Результати анкетування щодо недостатності сформованості у батьків педагогічної культури підтвердили і отримані дані, відсутності високого рівня готовності до перебування „разом” із дитиною, а не „поруч” із нею; недостатності усвідомлення важливості спілкування та спільного проведення часу для становлення та розвитку особистості дитини, в тому числі й щодо основ культури спілкування.

Таким чином, на формувальному етапі педагогічного експерименту реалізовувалась робота з дітьми старшого дошкільного віку, вихователями і батьками щодо перевірки педагогічних умов формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку, а саме:

- підготовки вихователів, які працюють у дошкільному закладі, до формування в дітей основ культури спілкування, застосування у відносинах з дітьми діалогічного стилю спілкування;
- підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників формування основ культури спілкування.
- формування позитивного ставлення до процесу спілкування, бажання спілкуватися.

3.2. Перевірка ефективності педагогічних умов формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку у ЗДО.

Формувальний етап дослідно-експериментальної роботи проводився у ДНЗ № 4 в експериментальній групі.

Оскільки за результатами констатувального етапу експерименту було встановлено, що не всі педагоги, які працюють з дітьми старшого дошкільного віку, вибудовують спілкування з ними на діалогічних засадах, ми включили до програми формувального етапу експерименту *семінар для вихователів „Підготовка педагога до формування в дітей старшого дошкільного віку основ культури спілкування”*, зміст якого охоплював п'ять тем:

1. Культура спілкування: сутність поняття.
2. Критерії і методи оцінювання сформованості у старших дошкільників основ культури спілкування.
3. Спілкування педагога – зразок для наслідування.
4. Зміст навчально-виховної роботи з дітьми старшого дошкільного віку з формування у них основ культури спілкування.
5. Форми і методи організації виховної діяльності з формування у дітей основ культури спілкування.

Усі теми передбачали не лише ознайомлення педагогів з теоретичними аспектами заявлених проблем, а й залучення їх до обговорення запропонованих питань, виконання відповідних практичних завдань.

Під час розгляду *першої теми*, знайомили педагогів із сутністю поняття „культура спілкування”, звертали їхню увагу на важливість періоду старшого дошкільного віку для формування у дітей основ цієї культури; окреслювали вимоги, що висуваються до старших дошкільників у плані прояву ними основ культури спілкування. Наголошували на необхідності забезпечення дотримання дітьми та учнями основних норм культури

спілкування не лише під час спілкування з дорослими, а й у процесі міжособистісної взаємодії з однолітками.

Працюючи над темою „*Критерії і методи оцінювання сформованості у старших дошкільників основ культури спілкування*”, звертали увагу педагогів на те, що ефективність виховної роботи значною мірою залежить від урахування під час її організації наявних у дітей знань, якостей, цінностей, умінь.

Розкриваючи педагогам критерії сформованості в дітей старшого дошкільного віку основ культури спілкування, привертали їхню увагу на ті з них, які передбачають:

– *самостійне, без зовнішнього контролю, використання дитиною слів ввічливості, адекватно до ситуації (самостійність розглядається як властивість особистості, яка становить форму поведінки дитини, що вже закріпилася і стала звичною формою поведінки);*

– *встановлення і підтримку відносин з різними людьми (однолітками, старшими, молодшими);*

– *уміння аналізувати дії і вчинки, прогнозувати результати і здійснювати управління своєю поведінкою;*

– *уміння ініціювати розмову, залучатися до неї, підтримувати, обирати стиль спілкування;*

– *вміння виражати за допомогою слів свої думки, почуття, бажання;*

– *уміння ставити запитання;*

– *уміння аргументувати свою точку зору.*

Використання цих критеріїв для проведення педагогічної діагностики потребує застосування не одного якогось методу, а їх сукупності. Найбільш ефективними для застосування з дітьми старшого дошкільного віку є *методи опитування, бесіди, залучення до програвання ситуацій спілкування різного змісту, оцінювання дій казкових персонажів у тих чи інших ситуаціях спілкування, цілеспрямовані педагогічні спостереження.*

Для проведення спостережень рекомендували педагогам завести спеціальні „Щоденники спостережень” і регулярно заповнювати їх. Зроблені записи використовувалися з триединою метою:

– забезпечували підґрунтя для зібрання педагогами необхідної інформації щодо сформованості основ культури спілкування у старших дошкільників;

– слугували засобом активізації педагогів до обговорення отриманих фактів, стимулювало їхній інтерес до запропонованої нами дослідно-експериментальної роботи, спонукало до винайдення способів подолання наявних недоліків або підтримки позитивних якостей і властивостей;

– забезпечували можливість відслідковувати ефективність запровадженого нами змісту, форм і методів формування у дітей старшого дошкільного віку основ культури спілкування.

Робота над темою „Зразок для наслідування - спілкування педагога” розпочиналася бесідою „Троянда” (за У. Т. Голвеєм).

Обґрунтовуючи вплив прикладу педагога на старших дошкільників, зазначали, що у відносинах з ними він має щоразу немовби по-новому вибудовувати ці відносини. Адже характер сприйняття дитиною виховних впливів залежить від того, як вона сприймає особистість вихователя.

Вміння розуміти реакції дітей на поведінку педагога і слова – це залог успішної виховної діяльності. Тобто, педагог має знати, як його якості стають надбанням дітей, як вони інтерпретуються ними.

Практична робота за цією темою відбувалася за допомогою групових форм. До кожної групи входили вихователі. Завдання, що висувалися перед групами, передбачали:

1. Формулювання основних вимог до реалізації суб’єкт-суб’єктної взаємодії зі старшими дошкільниками.

2. Розробку тематики виховних заходів, присвячених формуванню в дітей основ культури спілкування.

3. Розробку 2 – 3 ситуацій для обговорення зі старшими дошкільниками, які містили б приклади „власного” позитивного досвіду культури спілкування педагога.

Одним із найбільш ефективних для старшого дошкільного віку засобом розвитку свідомості та самосвідомості, поняттєвої та емоційно-ціннісної сфери, з якої дитина черпає знання про навколишній світ, про морально-етичні норми, є дитяча література: *казки, примовки, вірші, оповідання завдяки їх психотерапевтичним та розвивальним можливостям.*

Вагоме місце серед методів виховної роботи посідали різноманітні *ігрові методики.* Це зумовлювалося тим, що гра є інтерактивною, оскільки для того, щоб грати, дитина повинна взаємодіяти з різними предметами та іншими особами. Вона повинна впливати на цю особу або предмет, реагувати на зміни, які вона викликає. Ця діяльність є взаємною. Гра є вільною, спонтанною і невимушеною. Гра є відкритою, образною, виразною, творчою, різноманітною. У дитячій грі немає правильних чи неправильних відповідей. Тому „гра в поєднанні з навчанням і мовою, є засобом всебічного розвитку дитини” [11, с. 13].

Звернення до гри зумовлювалося ще й тим, що вона уособлює перший досвід спілкування дітей одне з одним, є засобом невимушеного включення дітей у спілкування на основі конкретного змісту [16, с. 223].

У процесі ігрових дій дитина набуває досвіду спілкування, відбувається формування в неї таких важливих для культури спілкування якостей, як доброзичливість, чуйність, уміння враховувати інтереси іншого. Тож гра для дитини є свого роду містком у процесі засвоєння правил взаєностосунків, який забезпечує перенесення набутих знань у реальні взаємини з однолітками [29, с. 38].

В межах програми формувального етапу експерименту нами використовувалися такі *методи:*

– *наочні* (відеоролики; мультфільми; малюнки, фотографії, плакати);

– *словесні* (бесіди – етична, вступна, підсумкова; читання (слухання) творів художньої літератури – оповідань, казок, віршів; обговорення прислів'їв та приказок; вивчення скоромовок);

– *практичні* (ігри; ігрові вправи; розв'язання проблемних ситуацій; малювання; співи; інсценування; моделювання та програвання ситуацій спілкування; розповіді дітей; складання казок; створення колажів). Охарактеризовані методи використовувалися в комплексі.

Серед форм виховної роботи ми обрали *фронтальну, групову та індивідуальну*.

Отже запровадження та перевірка ефективності такої педагогічної умови – *підготовка вихователів дошкільної ланки, які працюють в дошкільному закладі до формування в дітей основ культури спілкування* – зумовлювалася тим, що у розвитку мовлення дітей, формування у них основ культури спілкування провідна роль належить дорослим.

Необхідність запровадження педагогічної умови – *підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників формування основ культури спілкування* зумовлювалося тим, що родина є першим соціальним інститутом, а отже, має особливе значення для становлення життєвої компетентності дошкільника як особистості.

У нашій роботі *підвищення педагогічної культури батьків* передбачало ознайомлення їх з найбільш прийнятними методами взаємодії з дитиною старшого дошкільного віку, вправління у їх застосуванні з метою формування в неї основ культури спілкування. На вирішення цього завдання орієнтувалася розроблена нами *програма роботи з батьками „Будемо навчатися спілкуванню з дитиною”*, яка складається з читання оповідання *«Окрадене дитинство»* і тренінг *«Способи ефективного спілкування з дітьми»* (Додаток №9)

До основних видів роботи з батьками належали *бесіди, загальні та групові батьківські збори, групові або індивідуальні тематичні консультації, дні відчинених дверей, педагогічні читання, диспути, круглі столи,*

анкетування, тренінги, а також непрямі форми – доручення або „домашні завдання”; участь батьків у підготовці та проведенні виховних заходів, які організовувалися для дітей (свята, виставки, змагання).

Розроблені нами педагогічні умови формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку набули апробації у процесі формувального етапу експерименту.

В межах експериментальної роботи з дітьми реалізовувалася *програма „Формування основ культури спілкування у старших дошкільників”*.

Завдання програми:

– формування у дітей уявлення про місце спілкування в житті людини, важливість культурної поведінки під час спілкування з оточенням;

– вивчення та закріплення слів подяки і вибачення, мовних і немовних способів вітання та прощання, форм звертання до дорослих і однолітків, знайомих і незнайомих людей, навчання застосовувати вербальні і невербальні засоби спілкування й адекватно реагувати на слова співрозмовника;

– ознайомлення з різними емоціями, навчати розуміти свої емоції та розпізнавати емоції інших людей;

– виховання доброзичливого, чуйного ставлення до оточення, вміння співпереживати та співчувати йому;

– розвиток уміння слухати й чути співрозмовника;

В межах експериментальної роботи з дітьми реалізовувалися *програма „Формування основ культури спілкування у старших дошкільників”*.

Оскільки завдання програми стосувалися всіх структурних компонентів культури спілкування, *робота проводилася за трьома основними напрямками.*

Перший напрямок орієнтувався на формування у дітей уявлень про етичні норми спілкування, способи вербального і невербального вираження емоцій під час спілкування. *Другий напрямок* – на розвиток емоційного

ставлення до процесу спілкування та співрозмовника. *Третій напрямок* передбачав накопичення дітьми практичного досвіду .

Зміст програми формування основ культури спілкування у старших дошкільників:

1. Тема „ *Людина серед людей і я серед них*” знайомила дошкільників із поняттям спілкування і була спрямована на формування у дітей уявлення про значення спілкування в житті людини. Методи та форми роботи, що використовувалися на заняттях, сприяли формуванню у дітей основ культурної поведінки і ввічливості під час спілкування з оточуючими, передбачали роз’яснення важливості добра у спілкуванні та значення дружби у житті.

2. Тема „Емоції. Посмішка. Настрій” ознайомила дошкільників з основними емоційними станами (радість, смуток, здивування, інтерес, злість, страх, сором);спрямована на пояснення, в яких ситуаціях людина переживає ті чи інші емоції, навчання дітей виражати та розуміти певні емоційні стани, а також адекватно реагувати на них.

3.Тема „*Вітання та прощання*” мала за мету познайомити дошкільників зі словами привітання і прощання; навчити немовним засобам вітання та прощання; заохотити вживати слова привітання та прощання у повсякденних ситуаціях спілкування.

4.Тема „Знайомство”, яка сприяла подальшому усвідомленню дітьми правил знайомства та закріпленню етичних норм спілкування, що використовуються у ситуаціях знайомства.

5.Тема „Доброзичливість”, сприяла формуванню у дітей уявлення про добро; вихованню доброзичливого ставлення до оточуючих; збагаченню позитивного досвіду добрих почуттів, вчинків та взаємин; розвитку розуміння того, що люди гарні своїми добрими вчинками.

У межах окреслених тем для роз’яснення тих чи інших правил, пов’язаних із культурою спілкування, використовували *бесіди*. Доцільними

виявилися етичні бесіди, мета яких полягала у розширенні когнітивної сфери дітей, формуванні у них уявлень про моральні якості, необхідні для культури спілкування; *вступні бесіди*, які ми застосовували у процесі підготовки дітей до певної діяльності; підсумкові бесіди, які проводилися для уточнення, систематизації знань.

Теми для бесід обов'язково пов'язувалися з життям дітей, їхнім досвідом, враженнями. Це давало змогу зробити матеріал доступним, а заняття цікавими.

Зважаючи на вік дітей, під час проведення занять широко використовували принцип наочності, адже і старші дошкільники набагато краще запам'ятовують те, що бачать, ніж те, що чують. Так, нами були підготовлені тематичні *відеоролики*, які ми демонстрували під час бесід; використовувались *відеоматеріалом або наочністю* (плакати, малюнки, фотографії)..

Переглядаючи відеоролики, які демонстрували ввічливість або грубість, доброзичливість або невихованість у ситуаціях спілкування, застосовували фрагменти бесід; за результатами перегляду - , організовували ігрові вправи, наприклад, „Перетворення зла на добро”.

Особливе місце в процесі експериментальної роботи відводили такому різновиду творчих ігор як *інсценізації* – представлення, розігрування змісту літературного твору або мультфільму. Ця робота сприяла кращому запам'ятовуванню та відтворенню слів і дій персонажів казок, оповідань і мультфільмів, усвідомленню поганих та добрих слів і вчинків.

Так, на першому занятті за темою „Людина серед людей, я серед них” дошкільники слухали й обговорювали оповідання В. Оберемок „Як друзі ведмедика провчили”. На наступному занятті проводилася інсценізація (за допомогою іграшок) цього оповідання, що давало змогу виявити міру усвідомлення дітьми поганих і добрих вчинків Ведмедика та його друзів.

На останньому занятті за цією ж темою для закріплення матеріалу та оцінювання рівня усвідомлення цього матеріалу дошкільникам було запропоновано намалювати себе серед людей.

Відомо, що важливу роль у спілкуванні відіграють емоції. Іноді успішність спілкування залежить від уміння розуміти емоційний стан співрозмовника та вміння володіти власними емоціями. Тому вважали за необхідне провести роботу, в процесі якої діти знайомилися з різними емоційними станами, одержували уявлення про важливість посмішки у спілкуванні.

В межах розгляду теми „Емоції. Посмішка. Настрій” ставили за мету ознайомити дошкільників з основними емоційними станами (радість, смуток, здивування, інтерес, злість, страх, сором); пояснити, в яких ситуаціях людина переживає ті чи інші емоції; навчити дітей виражати та розуміти певні емоційні стани, а також адекватно реагувати на них. У процесі опрацювання теми використовували різноманітні *ігрові вправи*, які добиралися відповідно до знань та вмінь дітей.

Так, старші дошкільники виконували *ігрову вправу* „Тренуємо емоції”.

Розпочинаючи роботу, просили дітей:

- посміхнутися: як сонечко, як хитрий лис;
- розізлитися: як дитина, в якої забрали морозиво; як людина, яку вдарили;
- здивуватися: коли трапилось щось приємне / неприємне;
- злякатися: коли гавкає великий собака; гримить грім і блискає блискавка;
- посумувати: коли на вулиці йде дощ; не виходить гарний малюнок;
- відчутти сором: коли не зробили те, про що просив тато; коли нечемно повелися з бабусею.

Дошкільники правильно визначили такі емоційні стани, як радість, смуток, здивування, злість і страх. Складність викликали інтерес і сором.

На занятті за цією самою тематикою знайомили дітей з роллю посмішки у спілкуванні. Яскравим прикладом значення посмішки у житті людини став мультфільм „Крихітка Єнот”, який було запропоновано для перегляду дошкільникам. Перегляд мультфільмів супроводжувався обговоренням побаченого за розробленими нами запитаннями.

Наступним кроком у роботі з формування основ культури спілкування дітей стало ознайомлення їх із ситуаціями вітання та прощання.

Тема „Вітання та прощання” мала за мету познайомити дошкільників зі словами привітання і прощання; навчити немовним засобам вітання та прощання; заохотити вживати слова привітання та прощання у повсякденних ситуаціях спілкування.

Опрацювання теми „Вітання та прощання” починалося бесідою про слова вітання. Нагадували, що чарівні слова вітання завжди промовляються з дотриманням вимог конгруентності жестів у невербальному спілкуванні (спілкуватись з посмішкою, дивлячись людині у вічі; нахилом голови та жестом торкнутися руки або плеча, обійматись з близькими тощо).

Після бесіди дошкільники переглядали відеоматеріал. Для цього були відібрані відеоролики, які демонстрували різні ситуації вживання слів вітання. Після кожного епізоду коментували ситуацію, просили дітей повторити слова вітання.

Зважаючи на те, що робота з дошкільниками спрямовувалася на ознайомлення та запам'ятовування слів вітання і прощання, виокремили одне заняття для слів вітання і одне заняття для слів прощання.

Так, під час вивчення слів прощання ставили за мету навчити дітей виходити з контакту, використовуючи доброзичливі слова та інтонації. Для цього запропонували виконати ігрову вправу „Прощавай”.

Вживання слів прощання не викликало у дітей труднощів, тоді як уміння відповідної поведінки вимагало додаткового відпрацювання. Тому в процесі подальшої роботи просили дітей підходити один до одного, дивитися у вічі один одному, посміхатися і вживати якісь слова прощання. Виконання

цієї вправи сприяло як закріпленню форм прощання, так і відпрацюванню адекватної поведінки у ситуаціях прощання.

Також застосовувався метод творення казки під час роботи з дошкільниками (тема „Вітання та прощання”). Діти склали казку „Білочка запросила гостей”

Завдяки таким розповідям діти закріплювали здобуті знання правил етикету, зокрема, слів і форм вітання та прощання; демонстрували усвідомлення ситуацій, коли слід вживати конкретні мовленнєві вирази; показували розуміння важливості вживання ввічливих слів у процесі спілкування.

Для закріплення матеріалу використовувався *метод рольової гри*. Дітям запропонували пограти в дитячий садок і відтворити ситуації вітання і прощання. Були визначені такі ролі: вихователя, хлопчика, мами хлопчика, дівчинки, тата дівчинки, помічника вихователя, троє дітей у групі, завідувачки дитячим садком.

Під час розробки занять за *темою „Давайте знайомитися!”* для дошкільників ставили за мету познайомити їх з основними етикетними правилами знайомства з дорослими та однолітками; навчити фразам, які слід вживати в певних ситуаціях знайомства; навчити представлятися. З цією метою проводили гру з м'ячем „Знайомство”, яка сприяла подальшому усвідомленню дітьми правил знайомства та закріпленню етичних норм спілкування, що використовуються у ситуаціях знайомства.

Наступним кроком стало формування у дітей умінь вступати в контакт із знайомою людиною. Для цього використовували *ігрову вправу „Про що спитати під час зустрічі”*. Діти сиділи колом, передавали м'яча один одному і ставили будь-яке запитання, яке можна поставити знайомому під час зустрічі після слів вітання.

Під час роботи з дошкільниками за *темою „Давайте знайомитися!”* використовували мультфільм „Трям! Здрастуйте!”. У процесі перегляду

робили паузи і ставили дітям запитання, обговорювали побачене, акцентували увагу на „правильному”.

Формування основ культури спілкування передбачало ознайомлення дітей зі словами подяки та вибачення. У процесі опрацювання теми „Слово чемне кожному приємне” дошкільники знайомилися з цими словами, з мовними та немовними способами їх вираження, на основі практичних дій оволодівали вміннями використовувати ввічливі слова. Читали оповідання В. Сухомлинського „Навіщо дякують?”. Для закріплення вживання словосполучення „будь ласка” зі старшими дошкільниками проводилася гра „Будь ласка”. Широко використовували обговорення *прислів'їв та приказок*. Прислів'я і приказки – це своєрідний кодекс моральної поведінки.

Важливою складовою основ культури спілкування є доброзичливе ставлення до оточуючих. Розробляючи заняття з теми „Доброзичливість”, ставили за мету сформувати у дітей уявлення про добро; виховувати доброзичливе ставлення до оточуючих; збагачувати позитивний досвід добрих почуттів, вчинків та взаємин; розвивати розуміння того, що люди гарні своїми добрими вчинками.

На заняттях із дошкільниками залучали дітей відпрацювання вмінь виявляти доброзичливе ставлення до оточуючих; розвивали у них прагнення робити добрі вчинки; знайомили з використанням компліменту як засобу вираження доброзичливості. Для пояснення таких понять, як „добро” і „доброзичливість”, читали та обговорювали оповідання В. Сухомлинського „Добре слово”.

Для кращого усвідомлення ролі доброзичливості у спілкуванні запропонували дітям навести приклади, коли можна допомогти іншим добрим словом. Були отримані такі відповіді: „Коли у людини поганий настрій”, „Коли щось трапилося неприємне”, „Щось загубили”. Це стало свідченням того, що діти зрозуміли важливості доброго ставлення та доброго слова у спілкуванні.

На одному із занять за темою „Доброзичливість” діти склали казку „Мандри веселого песика”. Ми запропонували лише назву, а діти самостійно вигадували сюжет і героїв. Цей вид роботи було використано для того, щоб перевірити усвідомлення понять „добро” і „доброзичливість”; розуміння ситуацій, коли люди роблять добрі вчинки.

Діти вибудували цікаву сюжетну лінію з багатьма казковими персонажами та чудернацькими пригодами, але забули про добрі вчинки. Тому пропонували повторити казку і показати добрі вчинки головного героя та інших діючих осіб.

Друга спроба виявилася більш вдалою. Діти закріпили знання з теми та продемонстрували розуміння важливості доброго ставлення до оточуючих, виявлення доброзичливості.

Для подальшої роботи та закріплення матеріалу використовувалися ігрові вправи. Наприклад, із дошкільниками проводилися ігрові вправи „Побажання” та „Комплімент”.

У рамках формувального етапу експерименту, зважаючи на третю педагогічну умову формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку, проводилася робота з батьками за розробленою нами програмою „Навчаємося спілкуванню з дитиною”. Крім цього, батьки мали можливість стати активними учасниками роботи, яка проводиться з дітьми старшого дошкільного віку з формування у них основ культури спілкування.

Підготовлений нами тренінг „Чи вміємо ми слухати і чути дітей” проводився протягом двох занять. Його мета полягала в тому, щоб пояснити батькам важливість уміння не лише слухати, а й чути свою дитину. Якщо у дитини емоційна проблема, її потрібно *активно вислухати*.

Роз’ясненню сутності цієї вимоги відбувалося під час *міні-бесіди „Активне слухання”* (більшість батьків уперше чули про такий прийом) і виконання тесту „Уміння слухати” (оцінювання батьками своїх умінь активного слухання).

На другому занятті-тренінгу „Чи вміємо ми слухати і чути дітей” продовжувалася робота щодо оволодіння батьками правил активного слухання. Для цього розігрувалися та обговорювалися ситуації, виконувалася вправа „Так”.

Отже, залучення батьків до роботи з формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку спрямовувалося на досягнення кількох цілей: підвищення рівня їхньої педагогічної культури; покращення і гармонізація спілкування з дітьми; надання дитині допомоги у закріпленні знань та активізації вмінь дітей у сфері культури спілкування.

Крім того, батьки були активними учасниками підготовки і проведення масових заходів для дітей: *День ввічливості*.

Таким чином, на формувальному етапі педагогічного експерименту планувалась та реалізовувалась робота за трьома напрямками, відповідно до окреслених та обґрунтованих педагогічних умов формування основ культури спілкування у старших дошкільників: з дітьми, їх батьками, вихователями. Використовуючи такі форми роботи

3.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

З метою оцінки результативності роботи, проведеної на формувальному етапі експерименту, проводився контрольний зріз, методика якого була аналогічною методиці констатувального етапу дослідження. Це дало змогу одержати кількісне вираження якісних змін формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку, що відбулися під впливом розроблених нами і запроваджених в експериментальній групі педагогічних умов.

Для оцінювання знань та вмінь дітей(когнітивний компонент основ культури спілкування) використовувався метод індивідуального опитування і метод обговорення ситуацій.

Емоційне ставлення до співрозмовника та ставлення до самого процесу спілкування (емоційно-ціннісний компонент основ культури спілкування) вимірювалися за допомогою програвання та моделювання ситуацій.

Інсценізація і педагогічні спостереження обрали для виявлення вмінь дітей поводитися в реальних ситуаціях спілкування (поведінковий компонент основ культури спілкування).

На першому етапі контрольного зрізу визначали рівні сформованості основ культури спілкування за когнітивним компонентом (знання слів привітання, прощання, звернення, подяки, вибачення, прохання, ввічливої відмови, способів їх використання).

Під час проведення індивідуального опитування в експериментальній групі старші дошкільники показали належний рівень знань ввічливих слів; наводили приклади ситуацій зі свого життя, в яких вони вживали слова привітання і прощання; уміння розповідати, як звертаються до дорослих, знайомих і незнайомих, до однолітків; як дякують і за що вибачаються; розмірковували, навіщо треба бути ввічливими, і як це допомагає в спілкуванні з оточуючими.

Діти з контрольної групи на аналогічні запитання давали не завжди правильні відповіді, які переважно були стислими. Діти не могли навести приклади ситуацій, в яких вживаються певні слова ввічливості. Викликало ускладнення вживання ввічливих форм звернення і звернення з проханням. Переважна більшість дітей знали слова подяки та вибачення, але не могли прокоментувати, навіщо слід дякувати або вибачатися. Незначна кількість дітей контрольної групи змогла дати відповідь на запитання щодо ввічливої відмови.

До проведення формувального етапу експерименту розподіл старших дошкільників контрольної та експериментальної груп за показниками сформованості когнітивного компоненту основ культури спілкування був майже однаковим.

За результатами контрольного зрізу виявлена значна розбіжність у кількісному наповненні високого і низького рівнів сформованості у старших дошкільників основ культури спілкування (когнітивний компонент) у контрольній та експериментальній групах. Так, якщо згідно з вихідними даними на високому рівні в експериментальній групі перебувало 13,2 % старших дошкільників, то після завершення формувального етапу експерименту їхня чисельність збільшилася до 36,3 %.

На низькому рівні перебувало 36,7 % дошкільників. За результатами заключних зрізів ця кількість зменшилася до 15,5 % старших дошкільників.

Наступний етап контрольної діагностики передбачав обговорення ситуацій. У ситуаціях першого типу, увага акцентувалася на способах вербального і невербального прояву таких почуттів, як радість, сум, здивування, інтерес, злість, страх та сором. Інші ситуації мали на меті визначення уявлень дітей про співчуття, співпереживання, доброзичливість, уміння радіти за іншого та поступатися.

Проведені зрізи засвідчили, що в експериментальній групі до високого рівня сформованості основ культури спілкування за результатами обговорення ситуацій віднесли 60,4 % старших дошкільників (13,7 % до формувального етапу експерименту). На середньому рівні зафіксовано 37,5 % старших дошкільників (49,9 % до формувального етапу експерименту). Значно зменшилася кількість дітей, віднесених нами до низького рівня: 22,9 % старших дошкільників (36,4 % до формувального етапу експерименту).

У контрольній групі не спостерігалось суттєвих позитивних змін. Діти, які входили до цієї групи, не завжди могли визначити емоційні стани (особливо за невербальними ознаками) іншого, не вміли адекватно реагувати

на певні емоції. Лише незначна кількість дітей цієї групи впоралася із ситуаціями, в яких йшлося про співчуття, вміння поступатися і вміння радіти за іншого.

Не набагато кращими виявилися результати роботи із ситуаціями, які стосувалися доброзичливості та доброго ставлення. За результатами констатувального етапу експерименту до високого рівня віднесли 13,3 % старших дошкільників КГ. Після проведення контрольного зрізу кількість цих дітей не змінилася. Водночас збільшилася кількість дітей з низьким рівнем: 37,6 % за результатами констатувального етапу експерименту та 38,4 % – за результатами контрольного зрізу.

Наступний напрям контрольного зрізу передбачав залучення дітей до обговорення та програвання комунікативних ситуацій. Це давало змогу оцінити їхнє ставлення до самого процесу спілкування і прагнення здійснювати спілкування на засадах етичних норм і правил етикету.

Проведення контрольного зрізу в експериментальній групі засвідчило, що помітна кількість дітей характеризувалася високим рівнем позитивного ставлення до етичних норм і правил культурного спілкування. Під час програвання ситуацій ці діти поводитися природно, процес спілкування відбувався жваво, спостерігалось свідоме дотримання етичних норм і правил етикету. Переважна більшість дітей виявила бажання спілкуватися.

До високого рівня сформованості основ культури спілкування за цим напрямом контрольної перевірки віднесено 29,7 % старших дошкільників. На середньому рівні перебувало 57,7 % старших дошкільників. Позитивні зміни були зафіксовані і за показникам низького рівня: 12,6 % старших дошкільників.

У контрольній групі велика кількість дітей виявила негативне ставлення до процесу спілкування і небажання спілкуватися (41,1 % старших дошкільників). При цьому діти показували знання норм та правил спілкування, але не застосовували їх у самих ситуаціях спілкування. До

середнього рівня в контрольній групі віднесли 48,9 % старших дошкільників. До високого рівня – 10,0 % старших дошкільників.

Аналіз одержаних даних засвідчив, що проведення цілеспрямованої роботи з формування основ культури спілкування справило позитивний вплив не лише на розширення і поглиблення знань дітей, а й сприяло формуванню у них позитивного ставлення до процесу спілкування, який відбувався з дотриманням етичних норм і правил етикету.

У процесі проведення контрольного зрізу за показниками емоційно-ціннісного компоненту також використовувалися ситуації на моделювання спілкування. Оцінювалося бажання дітей повідомити власну інформацію і бажання сприйняти інформацію співрозмовника.

В експериментальній групі 58,3 % старших дошкільників продемонстрували вміння уважно слухати співрозмовника, ставити йому адекватні запитання, а також повідомляти інформацію стисло і зрозуміло. Значно зменшилася чисельність дітей, які мало розповідали і не уважно слухали: серед старших дошкільників їх кількість становила 3,5 % дітей.

Діти, які слухали співрозмовника, але залишалися байдужими до розповіді, не ставили запитання, а також діти, які добре викладали факти, але не уважно слухали співрозмовника, були віднесені нами до середнього рівня сформованості основ культури спілкування за емоційно-ціннісним компонентом (38,2 % старших дошкільників).

Діти, які слухали співрозмовника, але залишалися байдужими до розповіді, не ставили запитання, а також діти, які добре викладали факти, але не уважно слухали співрозмовника, були віднесені нами до середнього рівня сформованості основ культури спілкування за емоційно-ціннісним компонентом (38,2 % старших дошкільників).

Тож, можна зробити висновок, що проведення занять згідно з розробленими нами експериментальними програмами сприяло не тільки формуванню позитивного ставлення дітей до самого процесу спілкування, а й забезпечувало вироблення в них відповідних умінь і навичок. З набуттям

знань та вмінь у сфері спілкування у цих дітей з'являлося усвідомлене бажання спілкуватися (бажання повідомити власну інформацію та сприйняти інформацію співрозмовника), вони навчилися висловлюватися стисло і зрозуміло, уважно слухати іншого. Запитання, які вони ставили співрозмовнику з приводу того, про що він розповідав, свідчили про повагу до нього і застосування техніки активного слухання.

Як засвідчили результати контрольного зрізу, в експериментальній групі значно збільшилась кількість дітей, віднесених нами до високого рівня сформованості основ культури спілкування за поведінковим компонентом: 28,3 % старших дошкільників. Помітно зменшилася кількість дітей, які належали до низького рівня сформованості основ культури спілкування за поведінковим компонентом: 3,5 % старших дошкільників.

У контрольній групі до високого рівня сформованості основ культури спілкування за поведінковим компонентом за результатами контрольного зрізу належало 10,2 % старших дошкільників . Водночас кількість дітей із низьким рівнем у контрольній групі залишилися доволі великою: 41,9 % старших дошкільників.

Отримані результати підтвердили ефективність проведеної роботи. Під час формувального етапу у дітей експериментальної групи не лише розширилися і поглибилися необхідні знання, сформувалося позитивне ставлення до спілкування, вони навчилися застосовувати ці знання та виявляти відповідне ставлення у реальних ситуаціях спілкування. Діти вживали ввічливі слова відповідно до ситуацій; розуміли емоційний стан співрозмовника й адекватно реагували на нього; уважно слухали; виявляли повагу і доброзичливість; уміли виявити співчуття або радість за іншого. Всі ці вміння свідчили про усвідомлення дітьми важливості спілкування у житті кожної людини, необхідності культурного спілкування для встановлення контактів як з однолітками, так і з дорослими.

Останнім етапом контрольного зрізу передбачалося проведення цілеспрямованих педагогічних спостережень. Одержані за цим напрямом

результати засвідчили, що діти експериментальної групи, віднесені нами до високого рівня, показали вміння вступати в розмову, підтримувати її і завершувати відповідно до норм і правил культури спілкування. Вони активно залучалися до спілкування, доречно вживали ввічливі слова, почали частіше проявляти повагу і доброзичливість до однолітків, що сприяло покращенню міжособистісних стосунків. Вступаючи в розмову, ці діти уважно слухали співрозмовника, були готовими сприймати інформацію іншого, а не лише повідомляти свою.

Ці дані свідчать, що в експериментальній групі, де запроваджувалися розроблені нами педагогічні умови, відбулися позитивні зміни у рівнях сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку. У контрольній групі аналогічні позитивні зміни не зафіксовані. Деяке підвищення кількості дітей з високим рівнем і зменшення чисельності дітей з низьким рівнем відбулося внаслідок застосування традиційної методики. Однак, порівняно з результатами експериментальної групи, ці зрушення не були суттєвими.

Таким чином, проведена експериментальна робота, в основу якої покладалися розроблені нами педагогічні умови, позитивно вплинула на формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку. Підтвердженням цього може бути позитивна динаміка високого рівня сформованості у старших дошкільників досліджуваного особистісного утворення, яка простежується від початку формувального етапу експерименту до його завершення.

Висновки до третього розділу

1. Розроблено та обґрунтовано педагогічні умови формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку з дорослими та однолітками:

– підготовка вихователів дошкільної ланки до формування в дітей основ культури спілкування, застосування у відносинах з дітьми діалогічного стилю спілкування;

– підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників роботи педагогів з формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку;

- формування у дітей уявлення про місце спілкування в житті людини, важливість культурної поведінки під час спілкування з оточенням;

Підготовка вихователів дошкільних навчальних закладів відбувалася в рамках розробленої нами програми семінару „Підготовка педагога до формування в дітей старшого дошкільного віку основ культури спілкування”. Програма охоплювала п'ять тем і передбачала їх теоретичне і практичне опрацювання.

Формами і методами, які довели свою ефективність у роботі з педагогами, виявилися бесіди, групова робота, виконання творчих завдань, ведення „Щоденника спостережень”.

2. Реалізація роботи з дітьми відбувалася шляхом розробки і запровадження послідовних виховних заходів, відмову від випадкових та епізодичних. Цій меті слугували взаємопов'язані й взаємозумовлені наскрізні програм „Формування основ культури спілкування у старших дошкільників”. Програма охоплювала 11 тем, а їхній зміст, форми і методи роботи добиралися за логікою наступності. Вміщені в програмах теми давали змогу познайомити дітей старшого дошкільного віку з мовними і немовними способами вітання і прощання, формами звернення до дорослих та однолітків, знайомих і незнайомих людей; передбачали вивчення і закріплення слів подяки і вибачення; спрямовувалися на формування поважного ставлення до співрозмовника та вміння поступатися. Обов'язковою складовою змісту програм було формування емоційної сфери дітей, умінь слухати і чути, ознайомлення з моделями поведінки у різних ситуаціях та їх відпрацювання.

Найбільш ефективними формами і методами роботи виявилися: наочні методи (відеоролики; мультфільми; малюнки, фотографії, плакати); словесні методи (бесіди – етична, вступна, підсумкова; читання (слухання) творів художньої літератури – оповідань, казок, віршів; обговорення прислів'їв та

приказок; вивчення скоромовок); практичні методи (ігри; ігрові вправи; розв'язання проблемних ситуацій; малювання; співи; інсценізації; моделювання та програвання ситуацій спілкування; розповіді дітей; складання казок; створення колажів).

Підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників роботи педагогів з формування в дітей старшого дошкільного віку основ культури спілкування здійснювалося за допомогою запровадження розробленої нами програми „Будемо навчатися спілкуванню з дитиною”, яка передбачала проведення тематичних батьківських зборів, індивідуальних консультацій, педагогічних читань, круглих столів, тренінгових занять, виконання батьками „домашніх завдань”.

3. Заключні зрізи засвідчили збільшення кількості дітей в експериментальній групі, які належали до високого рівня та середнього рівнів сформованості основ культури спілкування, зменшення їхньої кількості на низькому рівні. До високого рівня віднесено 31,4 % старших дошкільників, до середнього рівня – 54,7 % старших дошкільників, до низького рівня – 13,9 %.

У контрольній групі на високому рівні перебувало 15,3 % старших дошкільників, на середньому рівні – 47,9 % старших дошкільників, на низькому рівні – 36,8 % старших дошкільників.

Отже, розроблені та апробовані нами педагогічні умови формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку довели свою доцільність.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі теоретично обґрунтовано й узагальнено існуючі підходи до вирішення важливого й актуального завдання – формування основ культури спілкування старших дошкільників. Обґрунтуванні й експериментально перевірені педагогічні умови формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку, сформульовані висновки за завданнями дослідження.

1. Встановлено наявність тісного зв'язку культури спілкування з культурою поведінки, вмінням людини передавати свої думки, почуття, емоції іншим людям, не лише говорити, а й слухати, виявляти доброзичливість, співчуття, ввічливість, тактовність, емпатію. Культура спілкування регулюється ustalеними в певному суспільстві формальними нормами та етикетом як сукупністю правил поведінки, що стосуються зовнішнього вияву міжособистісних відносин.

Уточнено сутність поняття „культура спілкування” як складного особистісного утворення, що охоплює знання етичних норм і правил міжособистісної взаємодії та спілкування, позитивне емоційне ставлення до цих процесів і вміння їх самостійно реалізовувати.

2. Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що спілкуванню належить провідне місце серед *чинників розвитку особистості*, адже у спілкуванні й через спілкування людина виявляє себе як особистість, осягає сенс свого буття, свою самоцінність і значущість. У психологічній науці дістали трактування різні підходи до розгляду сутності спілкування. Воно розглядається як форма спільної діяльності людей (спілкування виступає вторинним щодо діяльності, підпорядковується їй), спілкування та діяльності розглядаються як окремі, але пов'язані між собою аспекти життєдіяльності людини, як самостійні категорії, які мають самоцінність і є не лише засобами, а й метою (кожний з партнерів є активним суб'єктом процесу спілкування).

3. Визначено *структурні компоненти культури спілкування*

(когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий), *критерії* (знання та уявлення дітей про етичні норми – правила, яких треба дотримуватися під час спілкування в різних ситуаціях; емоційне ставлення дітей до спілкування з іншими людьми; вміння дотримуватися етичних норм, виражати адекватне емоційне ставлення до них і до самого процесу спілкування), *показники* (знання слів привітання, прощання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови; знання способів застосування етичних норм у процесі спілкування; характер ставлення до самого акту спілкування; прагнення здійснювати спілкування на засадах етичних норм; уміння застосовувати вербальні і невербальні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях; уміння слухати і чути співрозмовника; вміння адекватно реагувати на інформацію, що надходить від співрозмовника, на його вербальні та невербальні дії) та рівні сформованості основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку (високий, середній, низький).

4. За результатами констатувального етапу дослідження встановлено, що В узагальненому вигляді високий рівень сформованості основ культури спілкування виявило 10,2 % дітей старшого дошкільного віку групи №1 та 10,3% дітей старшого дошкільного віку групи №2, середній рівень – 48,5 % старші дошкільники групи №1 та 48,7% старші дошкільники групи №2, низький рівень – 41,1 % старші дошкільники групи №1 та 41,3% старші дошкільники групи №2.

5. Обґрунтовано *педагогічні умови формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку*: підготовка вихователів дошкільної ланки до формування в дітей основ культури спілкування, застосування у відносинах з дітьми діалогічного стилю спілкування; дотримання наступності в організації виховної роботи із старшими дошкільниками, її змісті, підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників роботи педагогів з формування основ культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку.

Формами і методами, які довели свою ефективність у роботі з

педагогами, виявилися бесіди, групова робота, виконання творчих завдань, ведення „Щоденника спостережень”.

Найбільш ефективними *формами і методами роботи зі старшими дошкільниками* виявилися: наочні методи (відеоролики, мультфільми, фотографії, плакати); словесні методи (бесіди – етична, вступна, підсумкова; читання (слухання) творів художньої літератури – оповідань, казок, віршів; обговорення прислів'їв та приказок; вивчення скоромовок); практичні методи (ігри, ігрові вправи, розв'язання проблемних ситуацій, малювання, співи, інсценування, моделювання та програвання ситуацій спілкування, розповіді дітей, складання казок, створення колажів).

Підвищення педагогічної культури батьків забезпечувалося шляхом роботи за програмою „Будемо навчатись спілкування з дитиною”. Основними формами роботи, які довели свою ефективність, виявилися: тематичні батьківські збори, педагогічні читання, тренінгові заняття, індивідуальні та групові тематичні консультації, виконання батьками „домашніх завдань”, залучення їх до участі у виховній роботі навчально-методичного комплексу.

Загальна динаміка рівнів сформованості основ культури спілкування дітей старшого дошкільного віку експериментальної групи від початку формувального етапу експерименту до його завершення засвідчила помітне збільшення кількості старших дошкільників, які належали до високого і середнього рівнів цієї сформованості, та зменшення кількості респондентів, які за результатами констатувального етапу експерименту були віднесені нами до низького рівня. У контрольній групі суттєві позитивні зрушення в загальній динаміці рівнів сформованості основ культури спілкування дітей старшого дошкільного віку від початку формувального етапу експерименту до його завершення не зафіксовані.

Тож заходи формувального етапу педагогічного експерименту підтверджують важливість дотримання педагогічних умов формування основ культури спілкування дітей старшого дошкільного віку. Засвідчують

позитивну динаміку кількісних і якісних показників формування вказаної особистісної якості та правильність висунутої гіпотези.

Проте виконане дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребують питання:

- особливості формування культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку;
- подолання небажаних проявів поведінки у спілкуванні з однолітками;

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмазов Б. Н. Становление личности и средовая адаптация / Б. Н. Алмазов // Социальная педагогика: теория, методика, опыт исследования. – Свердловск, 1982. – 671 с.
2. Ананьев Б. Г. Избр. психол. тр.: в 2 т. / Б. Г. Ананьев. – М. : Просвещение, 1980. – Т.2. – 266 с.
3. Ананьев Б. Г. Человек и общество. Проблемы социализации индивида / Б. Г. Ананьев, А. В. Дмитриев, А. А. Федосеев. – Л. : ЛГУ, 1971. – 199 с.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
5. Арушанова А. Организация диалогического общения дошкольников со сверстниками / А. Арушанова // Дошкольное воспитание. – 2005. – №5. – С. 51–59.
6. Асмолов А. Г. Психология личности: учебник / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
7. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания. Методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 480 с.
8. . Базовий компонент дошкільної освіти. – [Електронний ресурс].
Режим доступу: <http://osvitacv.com/index.php/doshkilliya/21555-2011-09-05-05-48-59>
9. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
10. Безносков В. Г. Общение как искусство / В. Г. Безносков. – М. : Знание, 1990. – 16 с.
11. Богуш А. М. Мовленнєво-ігрова діяльність: мовленнєві ігри, ситуації, вправи: навч.-метод. посібник / А. М. Богуш, Н. І. Луцан. – К. : Видавничий Дім „Слово”, 2008. – 256 с.

12. Богуш А. М. Наступність в роботі дошкільної і початкової ланок освіти в світлі базового компоненту дошкільної освіти в Україні / А. М. Богуш // Основні орієнтири розвитку системи освіти Запорізької області у 2012–2013 навчальному році (дошкільна освіта): метод. рекомендації: у 3-х ч. / [упоряд. Батліна Л. В., Григоренко Г. І.]. Частина III. – Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. – 240 с.
13. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 199 с.
14. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – Москва – Воронеж : „МОДЭК”, 1996. – 255 с.
15. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – 420 с.
16. Воспитание детей дошкольного возраста / [под ред. Л. Н. Проколиенко]. – К. : Рад. шк., 1990. – 368 с.
17. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
18. Даниленко О. И. Культура общения и ее воспитание: учеб. пособие / О. И. Даниленко. – Л.: Ленинградский ордена Дружбы народов гос. ин-т культуры им. Н. К. Крупской, 1989. – 102 с.
19. Даниленко О. И. Культура общения и ее воспитание: учеб. пособие / О. И. Даниленко. – Л.: Ленинградский ордена Дружбы народов гос. ин-т культуры им. Н. К. Крупской, 1989. – 102 с.
20. Довмат Р. Я. Моральне виховання дошкільників. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: Класна оцінка. Освітній портал. <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/moralne-vikhovannya.html>
21. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб : Питер, 2001. – 752 с. (Серия „Мастера психологи”).

22. Клубков П. А. Говорите, пожалуйста, правильно / П. А. Клубков. – СПб. : Питер, 2000. – 254 с.
23. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь: [для студентов высших и средних пед. учебных заведений] / Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. – М. : Академия, 2000. – 176 с.
24. Кононко О. Л. Самостійність як чинник становлення моральної позиції у дошкільному дитинстві / О. Л. Кононко // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 4. – С. 12–24.
25. Кононко О. Л. Психологічний комфорт як умова морального становлення особистості / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 1996. – № 5. – С. 4–5.
26. Кольцова М. М. Ребенок учится говорить / М. М. Кольцова. – М. : Просвещение, 1973. – 159 с.
27. Кормиліцина Л. Проект базового компонента дошкільної освіти: заочна наук.-практ. конф. / Кормиліцина Л., Кононко О., Богущ А., Поніманська Т., Артемова Л., Лисенко Н., Проскура О. // Дошкільне виховання. – 1997. – № 12. – С. 3–8.
28. Кульчицкая Е. И. Родителям о воспитании культуры детей / Е. И. Кульчицкая. – К. : Рад школа, 1980. – 126 с.
29. Лаврентьева Г. П. Культура общения дошкольников / Г. П. Лаврентьева. – К. : Рад. шк., 1988. – 128 с.
30. Лисина М. И. Воспитание детей раннего возраста в семье / М. И. Лисина. – К. : Общ-во „Знание”, 1983. – 48 с.
31. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения / М. И. Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 215 с.
32. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс Лекций: [уч. пос. для студ. пед. учебн. завед. и слушат. ИПК и ФПК] / Б. Т. Лихачев. – М. : Прометей, 1992. – 528 с.

33. Малахов В. А. Этика спілкування: [навч посібник для студентів вищ. навч. закладів; ред. Тетяна Янтоль] / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 2006. – 397 с.
34. Моль А. С. Социодинамика культуры / А. С. Моль. – М. : Наука, 1979. – 137 с.
35. Мудрик А. В. Социализация человека: [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 2006. – 304 с.
36. Мухина В. С. Шестилетний ребенок в школе: [кн. для учителя нач. кл.] / В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1986. – 143 с.
37. Никонова О. В. Формирование культуры общения младших школьников: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 Общая педагогіка и история педагогики / Никонова Ольга Викторовна. – Брянск, 2001. – 178 с.
38. Обуховский К. Психология влечений человека / Казимеж Обуховский. – М. : Прогресс, 1971. – 248 с.
39. Общение и речь: развитие речи у детей в общении со взрослыми / [под ред. М. И. Лисиной]. – М. : Педагогика, 1985. – 208 с.
40. Петерина С. В. Воспитание культуры поведения у детей дошкольного возраста: кн. для воспитателей детсада / С. В. Петерина. – М. : Просвещение, 1986. – 96 с.
41. Петровская Л. А. Компетентность в общении / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 132 с.
42. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
43. Пироженко Т. Совершенствуем речь – познаем мир / Т. Пироженко // „Аленка+Сережка”. – 2006. – № 10. – С. 14–17.

44. Піроженко Т. О. Розмовляти – тобто заявити про себе світу / Т. О. Піроженко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 1. – С. 6–11.
45. Піроженко Т. Совершенствуем речь – познаем мир / Т. Піроженко // „Аленка+Сережка”. – 2006. – № 10. – С. 14–17.
46. Поніманська Т. Сучасні підходи до гуманістичного виховання дошкільнят / Т. Поніманська // Дошкільнє виховання. – 2002. – №4. – С. 3–5.
47. Психологические исследования общения. – М.: Наука, 1985. – 344 с.
48. Развитие общения дошкольников со сверстниками / [под ред. А. Г. Рузской]. – М.: Педагогика, 1989. – 216 с.
49. Социальная психология и этика делового общения: [учеб. пособие для вузов / В. Ю. Дорошенко, Л. И. Зотова, Н. А. Нартов и др.; под общ. ред. проф. В. Н. Лавриненко]. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1995. – 160 с.
50. Славина Л. С. Индивидуальный подход к неуспевающим и недисциплинированным школьникам / Л. С. Славина. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 214 с.
51. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Введение в психологию субъективности / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
52. Смирнова Е. О. Особенности общения с дошкольниками: [учеб. пособие для студ. серед. пед. учеб. заведений] / Е. О. Смирнова. – М.: Академія, 2000. – 160 с.
53. Соковнин В. М. Интракоммуникативные аспекты социализации личности / В. М. Соковнин // Проблемы формирования социогенных потребностей. – Тбилиси: Мацниба, 1974. – 286 с.

54. Уфiмцева С. Наступнiсть у творчому розвитку дошкiльникiв i учнiв початкових класiв / С. Уфiмцева // Початкова школа. – 2005. – №12. – С. 39–42.
55. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения / Н. И. Формановская. – М. : Наука, 1997. – 145 с.
56. Хмiль Ф. I. Дiлове спiлкування: навчальний посiбник для студентiв вищих навчальних закладiв / Ф. I. Хмiль. – К. : Академвидав, 2004. – 280 с.
57. Черевко Л. Культура спiлкування / Л. Черевко // Позакласний час. – 2006. – № 13–16. – С. 68–73.